

ISSN 2227-6505 (Print)  
ISSN 2524-2288 (Online)

**Міністерство освіти і науки України**

**ВІСНИК**  
**Харківського національного університету**  
**імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України.**  
**Українознавство: історичні та філософські науки»**

**Випуск 32**

**V. N. Karazin Kharkiv National University**  
**Bulletin**

**Series 'History of Ukraine.**  
**Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'**

**Issue 32**

**Серія започаткована 1996 року**

**Харків 2021**

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №7 від 29 червня 2021 р.)*

#### **Редакційна колегія:**

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калніченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: [ukrstudies@karazin.ua](mailto:ukrstudies@karazin.ua); <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

## ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<b>Походжук Д. Д.</b>	
Голки в обряді скотарської магії волинян.....	6
<b>Чергик Н. Ю.</b>	
Українська музеографія на хвилях цензурних коливань (кінець XIX – початок XX століття).....	17
<b>Зубко О. Є.</b>	
Неофіційне поле інформації та комунікації української еміграції в міжвоєнній ЧСР: анекдоти, бувальщини, плітки, чутки, оповідки (1921-1939).....	29
<b>Яковлєв В.М.</b>	
Організація та проведення судового процесу над нацистськими злочинцями у м. Харків (15-18 грудня 1943 року).....	39
<b>Прилуцька Л. А.</b>	
Проблема організації та діяльності партизанських загонів в Україні протягом літа 1941-1942 р.: огляд новітньої західної історіографії.....	53
<b>Кравченко М. С.</b>	
Історія батальйону «Азов» за матеріалами Азовського батальйонного архіву нерегламентованої документації (травень–вересень 2014 року).....	64

## РЕЦЕНЗІЇ

<b>Чорний Д.М.</b>	
Розумні міста: від корпоративного підходу до колективної відповідальності й рівності. Рецензія на книгу: Джермен Галегуа. Розумні міста / пер. з англ. О. Стукало. Київ: ArtHuss, 2021. 192 с. Серія «Що варто знати про...». 192 с.....	71
<b>Боженко А.О.</b>	
Сучасні тенденції у західній міській історії: на прикладі журналу «Urban History».....	76
<b>Жмака В.М.</b>	
На шляху до інституалізації урбаністичних студій в Україні: внесок е-журналу «Місто: історія, культура, суспільство».....	81
<b>Нестеренко В.О.</b>	
Книга Річарда Флориди "Криза урбанізму" в контексті пандемії Covid-19. Рецензія на видання: Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / пер. з англ. Ірина Бондаренко. Київ : Наш формат, 2019. 320 с.....	88
<b>Вовк О.І.</b>	
Епістолярна спадщина Івана Липи. Рецензія на книгу: Листування Івана Липи (1892–1922) / упор. Ігор Стамбол. Київ : Темпора, 2020. 576 с.....	92

## СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИЯ УКРАИНЫ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<b>Пожджук Д.Д.</b>	
Иглы в обряде скотоводческой магии волынян.....	6
<b>Чергик Н.Ю.</b>	
Украинская музеография на волнах цензурных колебаний (конец XIX – начало XX столетия)....	17
<b>Зубко О.Е.</b>	
Неофициальное поле информации и коммуникации украинской эмиграции в междувоенной ЧСР: анекдоты, были, сплетни, слухи, рассказы (1921-1939).....	29
<b>Яковлев В.Н.</b>	
Организация и проведение судебного процесса над нацистскими преступниками в г. Харьков (15-18 декабря 1943 года).....	39
<b>Прилуцкая Л.А.</b>	
Проблема организации и деятельности партизанских отрядов в Украине на протяжении лета 1941-1942 гг.: обзор новейшей западной историографии.....	53
<b>Кравченко Н.С.</b>	
История батальона «Азов» по материалам Азовского батальонного архива нерегламентированной документации (май – сентябрь 2014 года).....	64

## РЕЦЕНЗИИ

<b>Черный Д.Н.</b>	
Умные города: от корпоративного подхода к коллективной ответственности и равенству. Рецензия на книгу: Джермен Галеуга. Розумні міста / пер. з англ. О. Стукало. Київ: ArtHuss, 2021. 192 с. Серія «Що варто знати про...». 192 с.....	71
<b>Боженко А.О.</b>	
Современные тенденции в западной городской истории: на примере журнала «Urban History».....	76
<b>Жмака В.Н.</b>	
На пути к институализации урбанистических исследований в Украине: вклад е-журнала «Город: история, культура, общество».....	81
<b>Нестеренко В.О.</b>	
Книга Ричарда Флориды «Кризис урбанизма» в контексте пандемии Covid-19. Рецензія на издание: Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / пер. з англ. Ірина Бондаренко. – Київ : Наш формат, 2019. 320 с.....	88
<b>Вовк О.И.</b>	
Эпистолярное наследие Ивана Липы. Рецензия на книгу: Листування Івана Липи (1892–1922) / упор. Ігор Стамбол. Київ : Темпора, 2020. 576 с.....	92

**CONTENTS**  
**HISTORY OF UKRAINE AND HISTORIOGRAPHY**

<b>Pozhodzhuk D.D.</b>	
Needles in the ritual of cattle-breeding magic of the Volyn inhabitants.....	6
<b>Cherhik N.Yu.</b>	
Ukrainian museography on the waves of censorship fluctuations (late 19th – early 20th centuries).....	17
<b>Zubko O.E.</b>	
Unofficial field of information and communication of ukrainian emigration in the interwar Czechoslovak Republic: anecdotes, experiences, gossip, rumors (1921-1939).....	29
<b>Yakovlev V.M.</b>	
Organization and holding the trial of Nazi criminals in Kharkiv (December 15-18, 1943).....	39
<b>Prylutska L.A.</b>	
Problems of organization and activities of guerrillas of Ukraine during the summer of 1941-1942 from the point of view of the modern western historiography.....	53
<b>Kravchenko M.S.</b>	
The history of the Azov Battalion based on the materials of the Azov Battalion Archive of unregulated documentation (May-September 2014).....	64

**REVIEWS**

<b>Chorny D.M.</b>	
Smart Cities: from a Corporate Approach to Collective Responsibility and Equality. Review on: Джермен Галегуа. Розумні міста / пер. з англ. О. Стукало. Київ: ArtHuss, 2021. 192 с. Серія «Що варто знати про...». 192 с.....	71
<b>Bozhenko A.O.</b>	
The contemporary tendencies in Western urban history: on example of magazin «Urban History».....	76
<b>Zhmaka V.M.</b>	
On the way to the institute of urban studies in Ukraine: contribution of e-magazine «City: history, culture, society».....	81
<b>Nesterenko V.O.</b>	
The Richard Florida's book "The New Urban Crisis" in the context of COVID-19. Review on the edition Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / пер. з англ. Ірина Бондаренко. Київ : Наш формат, 2019. 320 с.....	88
<b>Vovk. O.I.</b>	
Epistolary Heritage of Ivan Lypa. Review of the book: Correspondence of Ivan Lypa (1892–1922) / compl. Ihor Stambol. Kyiv : Tempora, 2020. 576 p.....	92

УДК [398.47:[672.82:636]](477.82)

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-32-01

**ГОЛКИ В ОБРЯДІ СКОТАРСЬКОЇ МАГІЇ ВОЛИНЯН****Д. Д. Походжук**Львівський національний університет імені Івана Франка  
dmytro.pozhodzhuk@lnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-1207-9388>

**Мета:** на основі польових етнографічних матеріалів, власноруч зібраних автором, описати скотарські обрядодії, пов'язані з використанням голки («цідити молоко на голки», «варити цідилку з голками») на теренах історико-етнографічної Волині, та з'ясувати їх регіональну особливість.

**Методологія дослідження** базується на порівняльно-історичному та описовому методах, принципах історизму та об'єктивності. Основний матеріал для цієї розвідки автор зібрав під час польових історико-етнографічних експедицій на теренах Волині, використовуючи заздалегідь складену тематичну програму-запитальник.

**Наукова новизна.** Уперше ґрунтовно описується один з важливих фрагментів духовної культури волинян. Обряд «цідити молоко на голки» розглядався у фахових наукових студіях, у яких ідеться про традиційну народну культуру слов'ян, поки що побіжно. Що більше, навіть спорадичні згадки про нього зазвичай не стосуються Волині як історико-етнографічного району України. Введені в науковий обіг нові архівні джерела сприятимуть подальшому вивченню демонологічних, календарно-побутових та скотарських рис народної культури українців.

**Висновки.** Голка – основний предмет у скотарській магії волинян, з допомогою якої не лише розпізнавали відьму, але й позбувалися її шкідливого впливу на худобу та молоко. Обряд «цідити молоко на голки» («варити цідилку з голками») побутував на теренах історико-етнографічної Волині скрізь. Щоправда, він відзначався різноманітністю варіантів, які радше є наслідком персоніфікації респондентів, ніж відображенням локальної специфіки. Дійство з голками волиняни приурочували до одного зі свят народного календаря досить рідко; воно було переважно оказіональним явищем. Голка була в минулому і досі є основним предметом (спорадично використовували також серп та ніж), завдяки якому українці історико-етнографічної Волині не лише розпізнавали відьму, але й робили її вразливою. Обряд, у якому фігурували голки, вогонь та цідилку, давав змогу за сприятливих обставин позбутися шкідливого впливу відьми. Цей процес для неї самої безболісним не був – волиняни вірили, що відьму після того, як молоко процідили на голки, має пекти, колоти всередині. До того ж чарівниця (як вкрай небажана гостя) мала всі шанси відчувати на собі гнів господаря – власника потерпілої корови, і постраждати фізично.

**Ключові слова:** Історико-етнографічна Волинь, традиційне скотарство, обряд, відьма, голки, молоко.

**Цель:** на основании полевых этнографических материалов, собранных автором собственноручно, описать скотоводческие обрядодействия, связанные с использованием иглы («сцеживать молоко на иглы», «варить цедилку с иглами») на просторах историко-этнографической Волини, и выяснить их региональную особенность.

**Методология исследования** основывается на сравнительно-историческом и описательном методах историзма и объективности. Основной материал для этой разведки автор собрал во время полевых историко-этнографических экспедиций на просторах Волини, используя заранее составленную тематическую программу-опросник.

**Научная новизна.** Впервые основательно описан один из важных фрагментов духовной культуры волынян. Обряд «сцеживать молоко на иглы» рассматривался в профессиональных научных студиях, в которых речь идет о традиционной народной культуре славян, пока что бегло. Более того, даже спорадические упоминания о нем обычно не касаются Волини как историко-этнографического района Украины. Введены в научный оборот новые архивные источники будут способствовать дальнейшему изучению демонологических, календарно-бытовых и скотоводческих черт народной культуры украинцев.

**Выводы.** Игла – основной предмет в скотоводческой магии волынян, при помощи которой не только распознавали ведьму, но и избавлялись от ее дурного влияния на скот и молоко. Обряд «сцеживать молоко на иглы» («варить цедилок с иглами») был распространен на просторах историко-этнографической Волини везде. Правда, он отмечался разнообразием вариантов, которые скорее являются последствием персонификации респондентов, чем отображением локальной специфики. Действие с иглами волыняне приурочивали к одному из праздников народного календаря достаточно редко; оно было преимущественно окказиональным явлением. Игла была в прошлом и до сих пор является основным предметом (спорадически использовали также серп и нож), благодаря которому украинцы историко-этнографической Волини не только распознавали ведьму, но и делали ее уязвимой. Обряд, в котором фигурировали иглы, огонь и цедилок, давал возможность при благоприятных обстоятельствах избавиться от дурного влияния ведьмы. Этот процесс для нее самой безболезненным не был – волыняне верили, что ведьму после того, как молоко процедили на иглы, должно печь, колоть внутри. К тому же волшебница (как крайне нежелательная гостя) имела все шансы почувствовать на себе гнев хозяина – собственника пострадавшей коровы, и пострадать физически.

**Ключевые слова:** Историко-этнографическая Волинь, традиционное скотоводство, обряд, ведьма, иглы, молоко.

**Purpose:** based on field ethnographic materials collected by the author, to describe the cattle-breeding rites associated with the use of needles (“strain milk on needles”, “cook a strainer with needles”) on the historical and ethnographic territory of Volyn, and to find out their regional peculiarity.

**Research methodology** is based on the comparative historical and descriptive methods, principles of historicism and objectivity. The main material for this study was collected by the author during the field historical and ethnographic expeditions on the territory of Volyn using the pre-compiled thematic program questionnaire.

**Scientific novelty.** For the first time, one of the important fragments of the spiritual culture of Volyn inhabitants has been substantially described in detail. The rite of “straining milk on needles” was considered in some professional scientific studies that deal with the traditional folk culture of the Slavs, so far in passing. Moreover, even sporadic mentions of it usually do not apply to Volyn as a historical and ethnographic region of Ukraine. The new archival sources put into scientific circulation will promote further study of demonological, calendar-household and cattle-breeding features of the folk culture of Ukrainians.

**Conclusions.** A needle is the main object in the cattle-breeding magic of Volyn inhabitants, it helps not only to recognize a witch but to get rid of her harmful influence on cattle and milk. The rite of “straining milk on needles” (to cook a strainer with needles) was practiced on the territory of historical ethnographic Volyn everywhere. However, it was marked by a variety of options, which are more a consequence of the personification of respondents than a reflection of local specificity. The action with needles was rarely dedicated to one of the holidays of the folklore calendar; it was mostly an occasional phenomenon. The needle was in the past and is still the main object (sporadically, a sickle and a knife were also used), owing to which the Ukrainians of historical and ethnographic Volyn not only recognized the witch, but also made her vulnerable. The rite with needles, fire and a strainer gave the possibility to get rid of the harmful influence of the witch under

*some favourable circumstances. This process was quite painful for her, people believed that after the rite of staining milk on needles the witch should be burned and stabbed inside. Moreover, the witch (as an extremely unwanted guest) had every chance to feel the wrath of the man of the house - the owner of the injured cow and to suffer physically.*

**Key-words:** *historical and ethnographic Volyn, traditional cattle-breeding, rite, witch, needles, milk.*

Працюючи над темою традиційного скотарства в ритуально-звичаєвій культурі, довелося зіткнутися з одним цікавим обрядовим дійством – «цідити молоко на голки». Респонденти історико-етнографічної Волині згадували про нього неодноразово під час наших польових науково-пошукових мандрівок. Власники худоби вдавалися до цього дійства найчастіше тоді, коли виявляли проблеми з молоком (чи з коровою, яка це молоко давала). Обрядодія скеровувалася на відьму – головного винуватця оказії.

Уважаємо за доцільне називати цей обряд «цідити молоко на голки» (рідше – «варити цідилку з голками»), позаяк саме під таким маркером його найчастіше інтерпретують респонденти Волині, яка є однією з важливих історико-етнографічних одиниць України<sup>1</sup>.

Наша мета – докладно описати волинський скотарський обряд, у якому фігурують голки, використавши власноруч зібрані польові етнографічні матеріали. Головне завдання пропонованої статті – знайти відповідь на два ключові питання: 1. Коли, як і навіщо цидили молоко на голки? 2. Якими були варіації цього обряду?

В етнографічній літературі описано багато різних способів, за допомогою яких можна ідентифікувати відьму. Натомість способів знешкодження шкідливої діяльності чарівниці виявляємо в дописах наших попередників досить мало. Це саме стосується й опису обряду, в якому ключову роль посідали голки.

Спорадичні згадки про обряд з голками стосуються і теренів історико-етнографічної Волині. Так, наприкінці XIX століття Іван Беньковський, автор цінних публікацій народознавчого характеру, в одній із статей, надрукованих на сторінках «Киевской старины», згадав кількома реченнями і про те, що у Волинській губернії варили цідилку, в яку були натикані голки [3, с. 71]. Серед сучасників окремі аспекти цього обрядового дійства волинян стисло описали львівські дослідники Володимир Галайчук [6] та Анастасія Кривенко [16]. У загальнослов'янському контексті досліджувану тематику досить ґрунтовно вивчали російські етнологістки Людмила Виноградова [5], Світлана Толстая [24; 25] та Олена Левкієвська [23].

Основним джерелом пропонованої статті послуговували польові етнографічні матеріали, зібрані автором власноручно у Волинській, Львівській, Рівненській, Житомирській, Хмельницькій та Вінницькій областях [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 486-Е, 532-Е, 590-Е, 670-Е, 678-Е, 700-Е] під час історико-етнографічних експедицій та окремих народознавчих виїздів.

Далі подаємо пряму мову респондентів, щоб краще передати зміст ритуалу в усіх його проявах<sup>2</sup>.

*«...Щоб взнати хто є відьма і щоб вона більше не приходила, треба взяти те молоко, яке погане від корови пішло, поставити на газ, накидати туди голок і відьма після того, як воно закипить, більше не буде приходити»* (с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 17]. *«...Щоб вона прийшла до хати, то треба в молоці голки кип'ятити і вона прийде шось позичити в той момент, бо її буде дуже колотити. І ти будеш знати, що то вона поробила»* (с. Збруї Бродівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 33]. *«Дес там у молоко кидали голки, і вона приходит позичати. Та й так узнавали. Приходить, шоб шось дати їй. Казали не давати нічо, а гонити, як последню»* (с. Лозна Хмельницького р-ну Вінницької обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 21]; *«Та це*

<sup>1</sup>Територіальні межі історико-етнографічної Волині обумовлені львівським дослідником Михайлом Глушком. Див. найсвіжіші підсумки вченого щодо історико-етнографічного районування України в його статті [7].

<sup>2</sup>Цитати респондентів наведено курсивом.



казали... що цідилок уставляти голки, то були колись такі залізні цідилочки... та й у них вставляли голки, і варили. Проварювали цього цідилка. І кажуть, що це їх догарало, що колет дуже їх» (с. Лозна) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 24]; «(Цідять молоко. – Д. П.) на голки. А потом як ідеши до такої самої другої – це колись баба Манька Миколу водила... Як ідеши до такої самої відьми... Ну, наприклад, ця зробила, а друга щоб відробила, о. То та дає, не знаю, що там вона дає, і кажуть, що: цідди молоко на голки. І поки вона цідить голки... молоко на ці голки, то та, що зробила, прибігає: «Дай що-небудь! Хоть таку кришечку хліба, но дай!». То як дасиши, то її тоді воно відходить. А вона каже, ця, така сама відьма, що як прийде хто до тебе прийде і буде шось просити – ні в яким разі не дай, хай вона мучиться. Шо це не треба... Ціддиши на голки, а не треба – вона зараз прийде... каже ця відьма, її коле, її пече, її болит. Вона приходе – дайте хоть що-небудь, хоть таку кришечку хліба, щоб взяти в свої руки, тоді її відходить, а як ні – тоді вона мучається [...]» (с. Морозівка Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 30]; «Це колись казали тако, що треба, як шось корові погано, то треба голки варити, щоб кипіли вони, допіру ця людина, вона прийде, бо її буде таменьки шось робитися, вона прийде до тебе...» (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 36]; «...Це треба три голки поставити, щоб перецидить молоко, то не буде браться ведьма» (с. Грушки Хорошівського р-ну Житомирської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 486-Е, арк. 88]. «Не стає молока. Брали ше й варили молоко на голки. Та й знали. То прибіжить [відьма]. Ну брали молока, і на цідилку голки встромляли. І цідили молоко. І ставили в піч, нехай воно вариться. То прибіжить зразу. Дев'ять голок» (с. Середня Баранівського р-ну Житомирської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 155–156].

Слід звернути увагу на те, що навіть нині трапляються поодинокі свідчення про використання «циганських» голок. «[Як корова дає менше молока, шось їй пороблено, то треба було зціджувати молоко на] дев'ять циганок. [...]. Прибіжить (відьма. – Д. П.). [...]. Новий цідилок. Дев'ять голок навхрест. Видоїла. Треба три рази процідити: до сход сонця. Вдень не мий цідилка. Мені так казали, так я робила. Взяла, побовтала. Побовтала, і все. Тепер увечері процідила тож, і рано видоїла, процідила вже, получається, четвертий раз, і до схода сонця видій, виполоци, і цей цідилок усе цей став у печі, у челюстях, пригортай жар, і хай кипить. І прибіжить. Оце таке спасіння» (с. Красуля Баранівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 43].

«У мене така була сусідка, і з нею була її тітка. І та тітка видно уміла шось таке робити. В мене так: вранці молоко процідила, в обід уже скислося. Поставлю у холодну воду, вже вершок у воді, вже поперло. Пішла... ну я в тьоті була своєї, та й розказую. А вона каже: «Візьми (чи то сім, чи дев'ять) голок. У цідилок візьми, застроми, і цідди молоко». Я ціджу молоко, приходить оця тітка. Маруська. Приходить: «А можна, я у вас візьму щавлю?» Завжди ж вона брала щавель. «Бери!». Пішла вона. Вставила молоко, а воно знов мені збігло. Вершок пішов у воду. На другий день я знов ціджу. В сім годин ранку припирається Маруся: «Та позичте грошей на хліб!» Кажу: «А це який магазин у цю пору одкритий?». І тако, думаю: «Шо, коле?». А вона так... назад, назад, назад. І пішла. І більш не приходила. Ну я не знаю. Правда, не правда. Так мені сказали – два рази підряд вона приперлася: «Я нарву щавлю!» (с. Дубрівка Баранівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 25]. В цьому випадку голки були прості, а молоко лише цідили, нічого не варячи [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 25].

«Цідилко, в цідилко встромлять дев'ять голок, і ставить на жар, щоб кипіли. То обов'язково ведьми (ці, що роблять), прийдуть. Вроді таке. Каже, ми сидимо в хаті – йдуть вони вдвох. Ну то в Колодяніці. Приходять, кажуть. І гукає: «Стецько, Стецько, Стецько!» Кругом хати ходя. А вона з дочкою, ця Стецька, в процілкуву ляж (?)... що вони дальше будуть робить? Ходили, ходили, каже, кругом... не вчинила вона їм. А голки киплять на тому... То вони, каже, з загати соломи взяли, і пішли. Як уни шось знають. Ну нема, уни вже

повмірали, їх нема» (с. Кожушки Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 700-Е, арк. 86].

Кожна оповідь респондентів, як бачимо, має свої, окремо властиві риси. Наприклад, голки слід було позичати в сусідів: «...*То дев'ять голок треба зібрати. Позичити вісім голок по сусідах – вісім сусідів обійти, а дев'ята – своя. І той цідилок, що ти цидиш молоко – зав'язати, і варити. І голки варити. І вариш, і вариш, і вариш – аж поки не прийде та, що зробила тобі корові. Вона повинна прийти і шось у тебе позичити. Но ї вже тоді не треба нічо позичати, і за нею треба виходити, щоб вона на обійсті даже цієї листочка не взяла*» (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 38].

Цікаво, що за матеріалами з Хмільницького району Вінницької області обрядового змісту набувало навіть паливо, на якому кипіли голки. «*Це даже ми робили. Як в нас ше ось таке сталося з цією коровою, що вона... тиждень не можна було видоїти, то вони казали тільки, що в середу назбирай... ну по дорозі – там гілочка якась, там, там. З цими гілочками за чередою, і в кастрільку молока кип'яти, і поклади цідилка, і кидай туди голок. То як уже це молоко кипіти, то її буде мучити, і вона прийде шось позичати. І, ви знаєте, оце я вірю – і так було. Як я ставлю варити це молоко, воно кипить... тої баби, вона померла... Вона приходить, і знала, що в неї є одна така. Ой, та я злякалася – позич мені стірального порошка. А як так розтірялась, і кажу: «у мене нема стірального порошка». – «Ну позич, бо стірати – і нема». Ну, я кажу: «і в мене нема». І все. І вона вийшла, і всьо думає, і тако гілочку зломил, як деревце було під хатою, й пішла. То це правда. Шо як ці голки варити, то прийде – та, що зробила відьма*» (с. Подорожня) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 53].

За інформацією одного з носіїв етнічної культури Луцького району Волинської області, голки мали бути нові. «...*Як на хуторі жили, там (?) баба... Все тії корови пока в хліві, зима – корова є корова. Тільки на пашу – всьо. До того доходить, що б'ється, і молоко у кров переходить, і все продавали, продавали. Хтось дідові сказав там на..., на базарі, що зробити. Значить, видоїти рано молоко у горшок, і піч, цідилку, процідити через ту цідилку, в цідилку дев'ять голок нових всадити... І той горшок у піч, і нехай там кипить. То має прийти тая, що робить – ведьма, має прийти..., і просити чи жару, чи сірника... Ну шось таке. Вогню. Баба так зробила. Приходить Пінчанка Козильова. Приходить: «Ой, Мокреню, тут поїхав (?), забрав сірники, дай це во». А ця вже наладила такого колка доброго, що мішали коровам цебрика, та вона його тії колком. Я тобі, каже, дам жару, і всьо во. І тим колком її погнала...» (с. Воротнів) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е, арк. 10].*

Отже, виявленій «відьмі» могли заподіяти шкоду (як розплату за її злочини). Про це також свідчить інформація з польового щоденника Лідії Артюх: «Од відьми варили цідилок, застромляли голки і в піч, то відьма прийде і буде проситися, що більше не буде так робити» (с. Йосипівка Козятинського р-ну Вінницької обл.) [8, с. 7].

У Млинівському районі Рівненської області нам розповідали також, що «...*на голки цідили молоко. В цідилку пхали дев'ять голок, і цідили молоко, тоді тую цідилку з тими голками перемили, виливали через межу*» (с. Владиславівка) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е, арк. 21]<sup>1</sup>. Процитоване цікаве тим, що проціджене молоко виливали через межу.

У випадку, якщо відьмі таки вдасться забрати з подвір'я хоча б якусь малесеньку річ, то всі описані дії втрачають сенс: «...*Не можна нічо їй давати, позичати з хати, бо може шось статися, а вона сиділа біля хати, взяла шось собі, позбирала, кинула в кишеню і пішла. І так ми корову продали, бо корова не доїлася*» (с.мт. Лопатин Радехівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 42].

Окремої уваги заслуговує і питання стосовно того, в який саме день народного календаря було доцільно використовувати голки в скотарському обряді.

<sup>1</sup> Там же зафіксовано ще один спосіб захисту молока від відьом: «...До схода сонця доїли [корову] і як не стає молока, то брали... вже не шкодували молока, такого віника-драпака, виливали в туалет, і тим віником товкли, і приказували: “Хочеш пити моє молоко, то напийся го\_н\_м”. І перестали так забирати» [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 590-Е, арк. 21].

За поодинокими твердженнями, цідити молоко на голки слід було у Великодню суботу: *«Можна хіба призвати, щоб знати, хто зробив. То казали в Великодню суботу видоїти корову і в це цідилочко напхати голочок і цідити через ці голки, то ця відьма повинна прийти, щоб шось принести, чи позичити. Прийшла ця жінка і каже: «Витягни голки, бо вони мене дуже крепко колять...»* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 30].

За матеріалами І. Беньковського, щоб дізнатися про наявність конкретної відьми в селі, потрібно було до сходу сонця принести води з колодязя, налити в горщик і покласти на нього цідилку (всю обтикану голками і булавками), покласти її в піч на повільний вогонь і варити. Прикметно, що описана дія відбувалася в Чистий Четвер перед Великоднем [3, с. 71].

Дослідниця волинської демонології А. Кривенко зауважує, що цей «магічний спосіб для виявлення і нейтралізації відьом» застосовувався «напередодні Великодня, Трійці, Купала чи інших свят» [16, с. 181–182].

І все ж описаний у різних варіантах обряд, пов'язаний з голками, на теренах історико-етнографічної Волині, як правило, мав переважно оказіональний характер. Про це свідчить головна причина, яка спонукала респондентів до здійснення описаного обряду: *«Забрала чарівниця молоко, ну то то й робили... То нема різниці, коли. Коли сь задумала – та й робила»* (с. Монастирок Золочівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 670-Е, арк. 23–24]. А. Кривенко звертає увагу також на те, що молоко цідили на голки тоді, коли корова втрачала його внаслідок відьомських діянь, зокрема після отелу [16, с. 181–182], бо саме тоді дійна тварина була найбільш вразливою.

Траплялися випадки, коли молоко цідили не тільки на голки, але і на серп: *«...Шоб взнати хто є відьма і шоб вона більше не приходила, треба взяти те молоко, яке погане від корови пішло, поставити на газ, накидати тудя голок і відьма після того як воно закипить більше не буде приходити. Ше казали шо можна якось через серп цідити то молоко, але я того не робила, то так не знаю. Казали якось на серп цідити то молоко. Часом прийде хтось хто дійсно не винуватий, акурат на той момент попаде»* (с. Бордуляки Бродівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 399-Е, арк. 17]; *«Вицеркали корову, взяла цідилочка, чи маслечка була, а поверх цієї марлечки серпа клали, і молоко попадало там на серп... Шоб не крала молока відьма»* (с. Петриківці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 527-Е, арк. 37]; *«...Знахар сказав, шо треба видоїти корову і взяти то молоко вилити на розпеченого серпа, і буде ту відьму дуже пекти, і вона прийде»* (с. Підгора Кременецького р-ну Тернопільської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 147-Е, арк. 16]; *«Розпалювали на вогні [серп], і цідили молоко через той серп, в якусь посудину. То казала же... та чарівниця... вже так її пече... совість (чи шо там – не знаю), же би вона поверне те молоко назад...»* (с. Монастирок Золочівського р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 670-Е, арк. 23–24].

Цідили молоко і на ніж: *«...Ножка ставлять на банку чи на відро і цідилка, і на цей ніж лют...»* (с. Зозулинці Хмільницького р-ну) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 532-Е, арк. 38].

Схожі способи були відомі не лише волинянам. Так, на Підляшші молоко лили також на розжарений серп [14, с. 315]. У Проскурівському повіті Подільської губернії для «виявлення» відьми і знешкодження її впливу на корову розжарювали підкову, кидали її в дійницю і доїли тварину на палаючу підкову. Вважалося, що така дія спричинить відьмі нестерпну біль у шлунку [26, с. 56].

В Харківській губернії для виявлення чародійки та позбавлення худоби від її впливу молоко постраждалої тварини кип'ятили на пательні і виливали під поріг [13, с. 439]. Українці Саратовської області (Російська Федерація) з цією самою метою лили молоко на розпечену сковорідку, а потім водили по ній ножем [10, с. 57–58]. Серед таких поодиноких випадків можна назвати ще подібний, коли пекли цвяхи: *«..Тре йно взяти цівки і пекти, а вона сама приблизит бо її пекти буде»* (с. Молошковичі Яворівського р-ну Львівської обл.) [29, ф. Р-119, оп. 17, спр. 454-Е, арк. 14]. В уривках із матеріалів етнографічної комісії Всеукраїнської АН (Дніпропетровщина), опублікованих Валентиною Борисенко, зустрічаємо подібний варіант, але без дії «цідити молоко» на залізний предмет. Коли корову відьма вже

«зіпсувала», виконували такі рекомендації: «...Здій корову, купи нову покришку, тільки не торгуйся, що запроси, те й дай, тоді налий в покришку молока й постав на жар, так тоді побачиш всіх відьом, які тобі спортили корову. Так і було, одна прийшла солі позичати, друга – сірників, третя щось спитати» [2, с. 10]. Українці Старобільського повіту Харківської губернії кип'ятили молоко від «зіпсованої відьмою» корови на пательні, опісля виливаючи його під поріг. На закінчення цього процесу мала прийти відьма, яка зробила корові зле, з запитанням: «На що ви мучите скотину?» [9, с. 290]. З цією самою метою кип'ятили молоко на сковороді у Валуйському повіті Воронізької губернії [12, с. 98].

Задля того, щоб виявити чарівницю, на Холмщині встромляли розпечену у вогні голку в масло, а в цідилку встромляли шпильки і кидали в окріп [14, с. 315]. На Західному Поділлі варили цідилку, в яке встромляли дев'ять або дванадцять голок. Якщо чарівниці не вдавалося нічого отримати з дому господаря, то вона зізнавалася у скоєному [1, с. 355–356].

На теренах Полісся України також цідили молоко на голки для розпізнання відьми. Тут їх варили в Купальську ніч – на купальському багатті палили дев'ять голок з відламаними вушками [4, с. 370; 25, с. 333]<sup>1</sup>. Як і волиняни, поліщуки вірили, що відьма, прибігши до господаря, намагатиметься вкрати хоча б соломинку з подвір'я. В іншому випадку вона втратить можливість шкодити такому обійстю [21, с. 586].

Схожий спосіб, у якому фігурували голки, був відомий також українцям села Пужники Бучацького повіту<sup>2</sup>. Щоб прикликати відьму додому, потерпілий власник худоби брав кусень сирого полотна, втикав у нього дев'ять шпильок і варив, допоки та не прибіжить [11, с. 190]. Подібний метод описав Іван Франко у праці «Людові вірування на Підгір'ю». Вважалося, що найпростіший спосіб заманити чарівницю до садиби – розпекти над вогнем ті шпильки, які жінка мала на собі під час шлюбу. Чим більше розпікали їх, тим більше відьму пектиме [27, с. 217].

Слід звернути увагу на те, що голка, серп, ніж, підкова – залізні предмети. Метали (зокрема залізо, олово, срібло, мідь, ртуть) мали велике значення в народній оказіональній та календарній обрядовості слов'ян [19, с. 245]. Цінність металів була настільки значущою, що у слов'янській міфології на пізніх етапах її розвитку навіть сформувалися окремі персонажі – духи-покровителі копалень [19, с. 247]. Залізо в народній культурі має особливий статус, бо гартується у вогні та воді. Крім того, залізо тверде, міцне, довговічне, протилежне живій природі. Залізо видобувається з-під землі. Через те, що залізо не росте, не розвивається, воно часто виступає атрибутом нечистої сили [17, с. 198]. Залізні предмети слугують оберегами людей та худоби від злих сил; заліза бояться відьми [17, с. 199].

Ніж, наприклад, слов'яни широко використовували як оберіг через його здатність вколоти, поранити небезпеку чи розрізати її на шматки [20, с. 430]. Підкова апотропеїчними функціями була наділена з огляду на те, що коваль під час її виготовлення постійно бив по ній молотом, а кінь згодом – топтав підковами об землю [22, с. 97].

Втім, ключову роль у описаному вище обряді скотарської магії відігравали саме голки. На це є свої причини. З одного боку, тепер це зручно з практичного погляду (наприклад, використання з цією метою серпа потребує додаткових зусиль). З іншого боку, можна звернути увагу на те, яку роль відігравали голки у магічних обрядах. Наприклад, матеріали Володимира Шухевича свідчать, що на Гуцульщині мольфарі використовували ці маленькі колючі предмети на ляльках-коп'ях вола чи корови: «... Натиче куклі тих игол усюди: у хробак, у йизик, аби худоба не могла їсти ані пити...» [28, с. 211]. О. Левкієвська звертає увагу на те, що небезпеку можна «вколоти», «заколоти», «проткнути». Так, вилами

<sup>1</sup> Тут уважаємо за необхідне зробити невеличкий відступ. Чи обряд «цідити молоко на голки» оказіональний? Про це Світлана Толстая пише детальніше. Купальський обряд на Поліссі дослідниця розглядає за основу (як мінімум) східнослов'янського [24, с. 425]. Вчена, фактично, пов'язує описаний вище обряд з купальськими святкуваннями. Палити відьму на Купайла на Поліссі = палити цідилку з голками чи варити її [24, с. 431–432]. Характерним для всіх варіантів купальського ритуалу є мотив знищення відьми. Цей мотив може бути реалізований киданням у вогонь будь-якого предмету, що символізує відьму [24, с. 435].

<sup>2</sup> Тепер неіснуюче село.

проштрикали градову хмару, голками її кололи; осиковим колом пробивали могилу померлого, щоб той не став вампіром; дерев'яними кілками кололи діри в землі, щоб не дошкуляли миші [23, с. 99]. Через те, що відьму буде «пекти» і «кололи», вона прийде просити пощади.

Цікаво, що в західних слов'ян з метою виявлення відьми і повернення втраченого молока використовували гілки шипшини чи глоду. Так, у словаків господиня робила вінок з шипшини, крізь який проїжджувала молоко. У Мораві (Чехія) кип'ятили молоко на вогні, розведеному з гілочок шипшини. Також чехи били по видоєному молоці гілкою шипшини або глоду, зрізаною опівдні. Ця дія містила також словесний супровід [18, с. 567].

Найповніше обряд «цідити молоко на голки» нам вдалося зафіксувати на Хмільниччині (про що вже йшлося вище). Для того, щоб виявити відьму і знешкодити її вплив, необхідно було взяти прута, яким поганяють корову на пашу і на його основі розпалити вогонь. На цьому вогні слід було варити молоко у посудині, поклавши до неї цідилку та кинувши голки. Згідно з народними віруваннями, упродовж того часу, поки голки кипітимуть, має прийти винна у злій справі відьма. Людині, яка прийде, не можна дозволити взяти нічого від хати, навіть маленької соломинки чи листочка. Якщо дотриматися усіх народних «приписів» – у корови обов'язково повернеться «вкрадене» відьмою молоко.

На основі наведених матеріалів можна зробити наступні висновки.

У обряді «цідити молоко на голки» є кілька ключових дій. Його невід'ємними частинами, як правило, мали бути голки (бо колючі), молоко і вогонь. Відьму пектиме, вона прийде проситися, «а ти їй нічого не дай». Цілком імовірно, що була у волинян і наявність вербального супроводу цієї обрядодії, але зафіксувати її, на жаль, не вдалося. Вкотре кидається у вічі той факт, що випадки, коли волиняни замість голок використовували інші предмети, є радше винятками з загального правила. Майже на усій дослідженій території побутує обряд цідити молоко саме на голки; варити цідилку з голками.

Голка була і залишається основним предметом, за допомогою якого волиняни не тільки розпізнавали відьму, але й робили її вразливою. Водночас обряд, у якому фігурували голки, давав змогу при сприятливих обставинах позбутися її шкідливого впливу. Цей процес для самої відьми не проходив безболісно. Крім того, опісля його завершення, чарівниця мала всі шанси постраждати фізично. Тому маємо підстави вважати, що такий обряд потребує ширшої класифікації, ніж це зараз прийнято [15, с. 859–866; 25, с. 324–335], адже з його допомогою можна не лише розпізнати відьму, але й зліквідувати наслідки її впливу на худобу.

### Література

1. Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Традиційні народні знання: історія і розвиток. *Поділля: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. А. П. Пономарьов. К.: Доля, 1994. С. 324–358.
2. Борисенко В. Матеріали етнографічної комісії ВУАН – важливе джерело для дослідження традиційної культури 1920 – 1930-х рр. (на прикладі Дніпропетровщини). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 62, 2020. С. 7–14.
3. Бѣньковскій И. Обычаи и повѣрья, приуроченные къ «Велькодню». *Кіевская старина*. 1895. Т. XLIX. Кн. 5 (май). Отд. II. С. 70–76.
4. Валенцова М. М. Игла. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. II: Д (Давать). К (Крошки). С. 370–373.
5. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва: Индрик, 2000. 432 с.
6. Галайчук В. Українська міфологія. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 288 с.
7. Глушко М. Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 3. С. 9–21.

8. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 6. Календарна обрядовість / голов. ред. Г. Скрипник. К.: НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2016. Т. 6. 400 с.
9. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под редакцией В. В. Иванова. Харьков: Типография Губ. Правления, 1898. Т. I. XXXII+1013 с.
10. Зайковская С. А. Скотоводческая магия в украинском анклаве (Самойловский р-н, Саратовской обл.). *Живая старина*. 2014. № 4. С. 57–59.
11. Знадоби до галицько-руської демонології / зібрав Володимир Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1904. Т. XV. [3]+272 с.
12. Знадоби до української демонології / зібрав Володимир Гнатюк. Т. II. Вип. 2. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. XXIV+280 с.
13. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. К.: Либідь, 1992. С. 430–497.
14. Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків. *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. В. Борисенко. К.: Родовід, 1997. С. 310–315.
15. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4. С. 859–866.
16. Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.
17. Левкиевская Е. Е. Железо. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д (Давать) – К (Крошки). С. 198–201.
18. Левкиевская Е. Е. Колючий. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д (Давать) – К (Крошки). С. 566–568.
19. Левкиевская Е. Е. Металлы. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). С. 245–248.
20. Левкиевская Е. Е. Нож. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). С. 429–434.
21. Левкиевская Е. Е. Отбирание молока. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). С. 584–588.
22. Левкиевская Е. Е. Подкова. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2009. – Т. IV: П (Перепелка) – С (Сито). С. 97–98.
23. Левкиевская Е. Е. Славянский оберег. Семантика и структура. Москва: Индрик, 2002. 336 с.
24. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индрик, 2005. 600 с.
25. Толстая С. М. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. Москва: ЛИБРОКОМ, 2010. 368 с.
26. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. XXX+467 с.
27. Франко І. Людові віруваня на Підгір'ю. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 160–218.
28. Шухевич В. Гуцульщина. Пята часть. Львів: Загальна Друкарня, 1908. [2]+300 с.
29. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка.

## References

1. Boltarovych Z. Іє., Skrypnyk H. A. Tradytsiini narodni znannia: istoriia i rozvytok [Traditional folk knowledge: history and development] (in Ukrainian). *Podillia: istoryko-etnografichne doslidzhennia* / vidp. red. A. P. Ponomar'ov. K.: Dolia, 1994. – S. 324–358.
2. Borysenko V. Materialy etnografichnoi komisii VUAN – vazhlyve dzherelo dlia doslidzhennia tradytsiinoi kul'tury 1920 – 1930-kh rr. (na prykladi Dnipropetrovshchyny) [Materials of the Ethnographic commission of the Ukrainian Academy of sciences as an important source for the study of traditional culture of the 1920s and 1930s (on the example of Dnipropetrovsk region)] (in Ukrainian). *Etnichna istoriia narodiv Ievropy*. Vyp. 62, 2020. S. 7–14.
3. Bēn'kovskii I. Obychai i povēria, priurochennye k' «Velykodniū» [Customs and beliefs confined to «Easter»] (in Russian). *Kievskaiia starina*. 1895. T. XLIX. Kn. 5 (mai). Otd. II. S. 70–76.
4. Valentsova M. M. Iгла. [Needle] (in Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1999. – T. II: D (Davat') – K (Kroshki). S. 370–373.
5. Vinogradova L. N. Narodnaia demonologiia i mifo-ritual'naia traditsiia slavian [Folk demonology and myth-ritual tradition of the Slavs] (in Russian). Moskva: Indrik, 2000. 432 s.
6. Halaichuk V. Ukraīns'ka mifolohiia [Ukrainian mythology] (in Ukrainian). Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia, 2016. 288 s.
7. Hlushko M. Istoryko-etnografichne raionuvannia Ukraīny: suchasnyi stan i naukovy perspektyvy [Historical and ethnographic zoning of Ukraine: a modern state and scientific prospects] (in Ukrainian). *Narodna tvorchist' ta etnolohiia*. 2018. № 3. S. 9–21.
8. Etnografichnyi obraz suchasnoi Ukraīny. Korpus ekspedytsiinykh fol'klorno-etnografichnykh materialiv. T. 6. Kalendarna obriadovist' [Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore-ethnographical materials. V.6 Calendar rituals] (in Ukrainian) / holov. red. H. Skrypnyk. K.: NAN Ukraīny; IMFE im. M. T. Ryl's'koho, 2016. T. 6. 400 s.
9. Zhizn' i tvorchestvo krest'ian' Xar'kovskoi gubernii. Ocherki po ētnografii kraia [Life and creative work of the peasants of Kharkiv region. Essays on the region ethnography] (in Russian) / pod' redaktsiē V. V. Ivanova. Xar'kov': Tipografiia Gub. Pravleniia, 1898. T. I. XXXII+1013 s.
10. Zaikovskaia S. A. Skotovodcheskaia magiia v ukrainskom anklave (Samoilovskii r-n, Saratovskoi obl.) [Pastoral magic in the Ukrainian enclave (Samoilovskiy district, Saratov region)] (in Russian). *Zhivaia starina*. 2014. № 4. S. 57–59.
11. Znadoby do halyts'ko-rus'koī demonol'ogii [Need for Galician-Ruthenish demonology] (in Ukrainian) / zibrav Volodymyr Hnatiuk. *Etnografichnyi zbirnyk*. L'viv, 1904. T. XV. [3]+272 s.
12. Znadoby do ukraīns'koī demonol'ogii [Need for Ukrainian demonology] (in Ukrainian) / zibrav Volodymyr Hnatiuk. T. II. Vyp. 2. *Etnografichnyi zbirnyk*. L'viv, 1912. T. XXXIV. XXIV+280 s.
13. Ivanov P. V. Narodnye rasskazy o ved'makh i upyriakh [Folk tales about witches and ghouls] (In Russian). *Ukraīntsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia*. K.: Lybid', 1992. S. 430–497.
14. Konieva Ia. Khtonichnyi svit kholmshchakiv ta pidliashukiv [The chthonic world of Kholm and Pidliashia inhabitants] (in Ukrainian). *Kholmshchyna i Pidliashshia: istoryko-etnografichne doslidzhennia* / vidp. red. V. Borysenko. K.: Rodovid, 1997. S. 310–315.
15. Kryvenko A. Motyv rozpiznavannia vid'om u kalendarno-obriadovii tradytsii volynian [The motive of witch recognition in the calendar and ritual tradition of volhynians] (In Ukrainian). *Narodoznavchi zoshyty*. 2017. № 4. S. 859–866.
16. Kryvenko A. Narodna demonolohiia Volyni: kalendarno-obriadovyi kontekst [Folk demonology of Volyn: calendar-ritual context] (in Ukrainian). L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukraīny, 2020. 280 s.
17. Levkivskaia E. E. Zhelezo [Iron] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1999. – T. II: D (Davat') – K (Kroshki). S. 198–201.

18. Levkievskaiā E. E. Koliuchiī [Sticky] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 1999. – T. II: D (Davat') – K (Kroshki). S. 566–568.
19. Levkievskaiā E. E. Metally [Metals] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2004. – T. III: K (Krug) – P (Perepelka). S. 245–248.
20. Levkievskaiā E. E. Nozh [Knife] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2004. – T. III: K (Krug) – P (Perepelka). S. 429–434.
21. Levkievskaiā E. E. Otbiranie moloka [Taking off the milk] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2004. – T. III: K (Krug) – P (Perepelka). S. 584–588.
22. Levkievskaiā E. E. Podkova [Heel plate] (In Russian). *Slaviānskie drevnosti. Ėtnolingvističeskii slovar'*: v 5 t. / pod obshch. red. N. I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniā, 2009. – T. IV: P (Pereprava cherez vodu) – S (Sito). S. 97–98.
23. Levkievskaiā E. E. Slaviānskiī obereg. Semantika i struktura [*Slavic amulet. Semantics and structure*] (In Russian). Moskva: Indrik, 2002. 336 s.
24. Tolstaia S. M. Polesskiī narodnyī kalendar' [Folk calendar of Polissia] (In Russian). Moskva: Indrik, 2005. 600 s.
25. Tolstaia S. M. Semanticheskie kategorii ūazyka kul'tury: Ocherki po slaviānskoī ėtnolingvistike [Semantic categories of the culture of language: Essays on the Slavic ethnolinguistics] (In Russian). Moskva: LIBROKOM, 2010. 368 s.
26. Trudy ėtnograficheskogo-statističeskoi ėkspeditsii v " Zapadno-Russkiī kraj, snariazhennoi Imperatorskim" Russkim" Geograficheskim" obshchestvom". ūugo-zapadnyi otdĕl". Materialy i izslĕdovaniā, sobrannyi P. P. Chubinskim" [Proceedings of ethnographic-statistical expedition to Western-Ruthenian region, equipped by the Imperial Russian Geographical Society. South-Western Department. Materials and researches collected by P. P. Chubinskii] (In Russian). Sankt-Peterburg", 1872. T. I: Vĕrovaniiā i suevĕriiā. Zagadki i poslovitsy. Koldovstvo. XXX 467 s.
27. Franko I. Liudovi viruvaniā na Pidhiriū [Folk Beliefs in Pidhirya] (In Ukrainian). *Etnohrafichnyi zbirnyk*. L'viv, 1898. T. V. S. 160–218.
28. Shukhevych V. Hutsul'shchyna. Piata chast' [Hutsulshchyna. Part 5] (in Ukrainian). L'viv: Zahal'na Drukarniā, 1908. [2]+300 s.
29. Arkhiv L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka.



## УКРАЇНСЬКА МУЗЕОГРАФІЯ НА ХВИЛЯХ ЦЕНЗУРНИХ КОЛИВАНЬ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Н.Ю. Чергік

Національний заповідник «Хортиця»

cherhik.n@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

**Мета** дослідження: розкрити специфіку підпорядкування української музеографії законодавству Російської імперії щодо інформаційної політики та друку.

**Об'єкт** дослідження: службовий апарат, ілюстрація, тексти українських музеографічних творів, що вийшли друком в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

**Предмет** дослідження: процес цензурування музейних видань зазначеного географічного сегменту та історичного періоду.

**Наукова новизна.** В роботі вперше комплексно продемонстровано підпорядкування музеографічних видань українського походження вимогам цензурного законодавства, що діяли на території Російської імперії протягом кінця ХІХ – початку ХХ століття.

**Методологія дослідження.** Процедурні аспекти проходження цензури встановлено на підставі аналізу службового апарату книг. Вихід українських музеографічних творів у світ представлений на тлі законодавчого процесу щодо свободи друку трьома хронологічними блоками. Враховуючи те, що в українських губерніях Російської імперії діяли додаткові обмежувальні цензурні правила («Валуєвський циркуляр» 1863 та «Емський указ» 1876), аналізу піддано текстові та ілюстративні складові видань.

**Актуальність.** Дослідження процесу подолання українськими музеографами законодавчих заборон щодо свободи слова дозволить якісно по-іншому, через призму видавничої справи, оцінити стан та розвиток музейної справи в Україні протягом зазначеного періоду.

**Ключові слова:** цензура, музеографія, музейне видання, публікація, Україна, Російська імперія.

**Цель:** раскрыть специфику подчинения украинской музеографии законодательству Российской империи относительно информационной политики и печати.

**Объект** исследования: служебный аппарат, иллюстрация, тексты украинских музеографических произведений, вышедших в Российской империи в конце ХІХ – начале ХХ века.

**Предмет** исследования: процесс прохождения цензуры музейных изданий указанного географического сегмента и исторического периода.

**Научная новизна.** В работе впервые комплексно продемонстрировано подчинение музеографических изданий украинского происхождения требованиям цензурного законодательства, которое действовало в Российской империи на протяжении конца ХІХ – начала ХХ века.

**Методология** исследования. Процедурные аспекты прохождения цензуры установлены на основании анализа служебного аппарата книг. Выход украинских музеографических произведений показан тремя хронологическими блоками и представлен на фоне законодательного процесса о свободе печати. Учитывая, что в украинских губерниях Российской империи действовали дополнительные ограничительные цензурные правила («Валуевский циркуляр» 1863 и «Эмский указ» 1876), проанализированы текстовые и иллюстративные составляющие изданий.

**Актуальность.** *Исследование процесса преодоления украинским музеографами законодательных запретов о свободе слова позволит качественно по-новому, через призму издательского дела, оценить состояние и развитие музейного дела в Украине за указанный период.*

**Ключевые слова:** *цензура, музеография, музейное издание, публикация, Украина, Российская империя.*

**Purpose of the research:** *to reveal the specifics of the subordination of Ukrainian museography to the legislation of the Russian Empire with reference to information policy and the press.*

**Object of research:** *typographic designations, illustrations, texts of Ukrainian museographic works published in the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries.*

**The subject of the research:** *the process of passing the censorship of museum publications of the specified geographical segment and historical period.*

**Scientific novelty.** *The work for the first time comprehensively demonstrates the subordination of museographic publications of Ukrainian origin to the requirements of censorship legislation, which was in force in the Russian Empire during the late 19th – early 20th centuries.*

**Research methodology.** *Procedural aspects of the passage of censorship have been established based on the analysis of the official apparatus of the books. The release of Ukrainian museographic works is presented in three chronological blocks against the background of the legislative process on freedom of the press. Taking into account that additional restrictive censorship rules were in force in the Ukrainian provinces of the Russian Empire (the so-called «Valuevsky circular» of 1863 and «Emsky decree» of 1876), the textual and illustrative components of the editions were analyzed.*

**Relevance.** *The study of the process of overcoming legislative prohibitions on freedom of speech by Ukrainian museographers will make it possible in a qualitatively new way, through the prism of publishing, to assess the state and development of museums in Ukraine over the specified period.*

**Key words:** *censorship, museography, museum edition, publication, Ukraine, Russian Empire.*

Контроль громадської думки становив важливий сегмент внутрішньої політики Російської імперії. В країні з культом самодержав'я, розгалуженою адміністративно-командною системою і слабо розвиненою парламентською культурою особливої уваги уряду заслужило друковане слово. Своєрідна неформальна демократична трибуна прискіпливо «охоронялася» цензурою.

Варто відзначити, що розвиток законодавчих ініціатив відносно друку та діяльність цензурних органів Російської імперії, глибоко досліджені як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Важливим внеском у розробці даного питання є роботи Наталії Патрушевої, в яких авторка демонструє законодавчий процес у розвитку, наводить багато деталей приватного та загальнодержавного масштабу, подає окремі факти роботи цензурних органів, типографій та видавництв Російської імперії, в тому числі тих, що діяли в Україні [22, с.32–40; 23, с.8–53; 35; 36]. Розвиток видавничої справи під пресом законодавства власне на українському ґрунті представлений в роботах Олексія Міллера [24], Володимира Савчинського [39; 40; 41]. У фокусі уваги цих дослідників – процес створення, а також практичне застосування на теренах України так званих «Валуєвського циркуляру» 1863 р. та «Емського указу» 1876 р. Автори розглянули українське книговидавництво в контексті розвитку українофільського руху. Цінними є уточнення та розвіяння міфів щодо «Валуєвського циркуляру» (а на справді – «представлення» № 394 міністру народної освіти, № 395 начальнику III відділення, № 396 обер-прокурору Святішого Синоду), проведені Тетяною Таїровою-Яковлевою [44]. Дослідження розвитку цензурної практики та діяльності цензурних установ в Україні проведені Олександром Кириєнком; результати втілені у ряді праць автора [19; 20; 21]. Робота

київських типографів у вирії політичних та законодавчих змін висвітлена в монографії Сергія Петрова «Книжкова справа в Києві. 1861–1917» [37].

Наукові розвідки названих авторів використані у даній роботі в частинах опису історичного тла продукування музеографічних творів. З огляду на особливості дії цензури на українських теренах, цензурно-видавничий етап випуску музейних видань розглянуто за трьома періодами.

*Кінець XIX – 1905 р.* – період, коли лише столичні книги та обмежена група провінційних видань могли вийти за умов каральної цензури. Хоча нижньою хронологічною межею даного дослідження обрано кінець XIX ст., зважаючи на пролонгованість «тимчасових» цензурних ініціатив, до уваги взято законодавчий процес від 1862 р. Юридичне врегулювання друку та типографської діяльності в Російській імперії в зазначений час проходило під впливом політичних змін як внутрішнього так і зовнішнього рівнів. В залежності від ситуації суворість законів, інструкцій, циркулярів то відхилялась у бік лібералізму, то тримала консервативний status quo, то впадала у режим репресій. Ключовим моментом можна назвати прийняття 6 квітня 1865 р. Закону «Про дарування певних полегшень і зручностей вітчизняному друку», ініціатором і творцем якого був голова міністерства внутрішніх справ – П.О.Валуєв. За цими «Тимчасовими правилами», поруч із попереджувальною цензурою (розгляд творів у рукописах), вводилась каральна цензура – твори можна було надавати цензурі після їх видрукування, однак за кілька днів до дня виходу у світ; заборона випуску мала супроводжуватись рішенням суду. Нововведення стосувались певної категорії видань столичного друку, а саме: періодичних видань, якщо вони мали дозвіл на діяльність від міністра внутрішніх справ; оригінальних творів об'ємом не менше 10 друкованих аркушів; перекладів об'ємом не менше 20 аркушів. Повсюдно від попереджувальної цензури звільнялись лише державні та наукові видання, а також публікації карт, планів, мап. В дії залишались постанови 1862 р. про звільнення від попереджувальної цензури видань уряду, губернських відомостей, публікацій наукових товариств, академій, університетів. Між тим, крок на зустріч більшої свободі друку протримався не довго. Активізація політичних рухів змусила уряд протягом 1870-х рр. суттєво урізати свободи даровані «Тимчасовими правилами» 1865 р. При цьому, положення відносно видань університетів та наукових товариств залишалось в силі. Однак, під впливом активної позиції літераторів та типографів, у 1881 р. П.О.Валуєв розробив черговий устав. У дії залишались дві форми цензури: попереджувальна і каральна (остання – для столиці та тих міст, де правила друку згармонізовані із правилами судової реформи). Знижувався об'єм «каральної» книги для оригінальних (не перекладних) творів з 10 до 5 друкованих аркушів. Уведенню в дію цього закону завадило царевбивство 1 березня 1881 р. Уряд перейшов до активних репресій в усіх напрямках. В сфері друку контрреформа в основному торкнулась оперативних на події періодичних видань, для яких 1880–1890-і стали періодом «побиття немовлят», життям «під Домокловим мечем», часом «безправного як ніколи» провінційного друку [35, с.10–14; 36, с.53–89; 23, с.30–31].

В українських губерніях Російської імперії друк протягом XIX ст. залишався безправним для більшості видань. Тут аж до 1905–1906 рр. в цілому зберігалась попереджувальна цензура. Внаслідок реформи 1865 р. в Києві та Одесі діяли окремі цензори з внутрішньої цензури, а також київський окремий цензор з іноземної літератури та Одеський комітет іноземної цензури. З 1870-х рр. у Києві цензурні функції виконувала Канцелярія київського окремого цензора, яка фактично об'єднувала компетенції внутрішньої та іноземної цензури. В зв'язку із кількісним ростом друкованої продукції та збільшенням обсягу роботи цензорів у 1886 р. була організована Канцелярія харківського окремого цензора, а у 1903 р. – Канцелярія Катеринославського окремого цензора. Цензурний комітет внутрішньої та іноземної цензури діяв у Варшаві [21].

Враховуючи тенденцію виокремлювати видання наукових установ, аналіз процесу цензурування музеографічних видань розглянуто двома групами: а) публікації приватних колекцій; б) публікації колекцій музеїв наукових закладів.

Огляд *публікації приватних колекцій* показав, що музеографічні твори українського походження кінця XIX – 1905 рр. проходили цензуру за місцем друку – в українських містах і в столицях імперії. Київська цензура дозволила випуск каталогів В.В.Тарновського. Власник колекції надав перевагу типографії університету св.Володимира та типографії К.М.Мілевського [15; 16]. Каталог колекції О. М. Поля [14] та серія альбомів «Старожитності Російські» та «Старожитності Придніпров'я» Б.І. та В. М. Ханенків [3; 5; 6; 7; 8; 9; 10] також отримали дозвіл київського цензора, і вийшли друком із типографії С. В. Кульженка. «Звіт» Городоцького музею Волинської губернії барона Ф.Р.Штейнгеля проходив цензуру у Варшаві, де видання й побачило світ у типографії Ф. Черняка [30].

Серед публікацій приватних українських музейних збірок виділимо «Опис колекції народних писанок» Лубенського музею К. М. Скаржинської. Видання не містить цензурної візи [26]. Справа в тім, що книга вийшла у 1899 р. з типографії «поставника Двора його Величності О. О. Левенсона у Москві». Ключову роль відіграв не стільки статус друкарні, отриманий товариством О. О. Левенсона за роботи, виконані з нагоди коронування Миколи II [45], скільки місце другу – столиця. Очевидно, власниця колекції скористалась з «Тимчасових правил» 1865 р., про які йшлося вище. Тож, розкішна публікація української колекції писанок вийшла без попереджувальної цензури в Москві, тобто пройшла перевірку після виходу із друкарні.

Інший шлях до читача проходили *виданнях наукових товариств, академій, університетів*. Як уже зазначалося, видання університетів могли не проходити попереджувальну цензуру навіть у провінції. Ці функції виконував сам університет [37, с.97]. Тож, в підготовлених В.Б.Антоновичем «Описах» монет і медалей нумізматичного музею, що діяв при університеті св.Володимира; та у каталозі виставки XI-го Археологічного з'їзду, яка була організована в стінах цього ж університету, – знаходимо візи ради або ректора науково-освітнього закладу. При цьому, «Описи» вийшли у світ із університетської типографії [27; 28; 29], а «Каталог» – із київського відділу приватної типографії московського товариства І.І.Кушнерьова [13].

В той же час, інший музеографічний твір професорів університету В.Б.Антоновича і В.О.Беца, оприлюднений університетською типографією, пройшов етап попередньої цензури поза стін закладу. Мова йде про роботу «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» [12]. Припускаємо, що українофільський зміст тексту та ілюстративний матеріал, заснований на приватній збірці живопису колекції В.В.Тарновського, спонукав задіяних до видання осіб надати сигнальний варіант у відповідні органи чисто з комерційних причин – мати впевненість, що книга не буде знята з продажу і кошти, витрачені на її виготовлення, не підуть за вітром.

Очевидно, за вибором видавців проходили цензуру видання Музею імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, що діяв при однойменному науковому товаристві. Наприклад, 100-сторінковий «Короткий вказівник» містить позначку про проходження перевірки окремим цензором в Одесі; книжка вийшла друком з типографії А.Шульце [17]. Невеличка брошура Е.Р.Штерна «Дві аттичні вазы строгого червонофігурного стилю, що зберігаються в Одеському музеї» вийшла з дозволу Товариства, за візою Віце-президента і секретаря [50]. В даному випадку зіграло значення те, що путівник – оригінальний твір розрахований на широке коло читачів (хоча зміст суто науковий), а робота Е.Р.Штерна – відтиск дослідження раніше надрукованого на сторінках «Записок» Товариства. Тобто, у другого «кредит довіри» уже був зароблений.

Другий період: 1905–1914 рр., позначений переходом до каральної цензури для усіх видів видань по всій території Російської імперії. Процес цей проходив хвилеподібно – ліберальний підхід змінювався репресіями і навпаки. Важливим документом, якому

підкорявся вихід музейних творів, є «Тимчасові правила для непочасового друку» 26 квітня 1906 р. Згідно із ними: відмінялась попереджувальна внутрішня і духовна цензура; видання об'ємом менше 1 друкованого аркуша могли вийти у світ через 2 дні після надання їх цензурі; видання від 1 до 5 друкованих аркушів – через 7 днів, видання більше 5 друкованих аркушів – цензор розглядав в день виходу з типографії; уводилась відповідальність по суду; виключалось з обігу слово «цензура» (цензурні комітети від нині називались «комітети у справах друку», цензори перейменовувались у «членів комітетів зі справ друку»). Проте, уже з 1908 р. такі правила стали здаватися надто ліберальними і уряд ініціював роботу нових нарад та комісій. Перша світова війна завадила уведенню в дію розроблених ними проектів [23, с.36–41, 44–45].

В фарватері названих законодавчих ініціатив в Україні та в столицях вийшов ряд музейних видань української тематики. Серед них шостий випуск «Старожитностей Придніпров'я» Ханенок [4]. Мали місце науково-популярні музеографічні твори, наприклад, брошура Е.Штерна «Декілька античних бронз з колекції Одеського музею» [51]. Набули поширення виключно ілюстровані видання – альбоми з презентацією предметів музейних колекцій: «Українські узори XVIII століття» [48; 49], «Українська народна творчість» [47]. Актуальним став такий вид музеографічної роботи як «Звіт музею». Регулярно звітував Музей Таврійського Губернського земства [33; 34]. Кожного року подавав «Звіт» про свою діяльність Київський міський музей. Цей же музей видав кілька брошур: «Освячення та відкриття Київського художньо-промислового та наукового музею», «Виставка артистичних творів Т.Шевченка», «Програма відділу «Старий Київ»», «Відділ археології. Короткий вказівник предметів» [2, с.5; 31; 38].

Відповідно до законодавчих ініціатив, названі книги і брошури проходили перевірку в уже надрукованому вигляді. Тому вони не містять цензурних відміток на передніх аркушах книжного блоку, слово «цензура» в них не фігурує (що було характерним для видань попереднього періоду).

Третій період: *1914–1917 pp.*, ознаменований уведенням військової цензури на період Великої війни. Від 20 липня 1914 р. почало діяти «Тимчасове положення про військову цензуру» та ряд інших постанов, якими оголошувалася турбота про нерозповсюдження державної таємниці в інтересах імперії. В районах бойових дій уводилась повна військова цензура – попередній перегляд усіх творів друку, ілюстрацій, конспектів публічних доповідей, поштових відправлень і телеграм. Поза районів бойових дій проводилась часткова військова цензура. До переліку нецензурних творів потрапили видання академій та університетів. В ході розвитку воєнних дій «положення» корегувалось. Уже в березні 1916 р. військова цензура встановлювалась по всій території Російської імперії в повному обсязі [23, с.45–46]. На території України в цей час діяла розгалужена система цензури, яка охоплювала великі населені пункти, основні місця дислокації армійських частин, вузли сполучення [21, с.451].

В період буремних подій міжнародного масштабу побачили світ декілька музейних творів. Без візи військової цензури із київських типографій А.І.Гросмана та С.В.Кульженка встигли вийти видання вищих учбових закладів: другий випуск «Збірника Археологічного музею Вищих жіночих курсів», курси діяли при університеті св.Володимира [43]; та об'єднані одним томом четвертий і п'ятий випуски «Альбому старожитностей Церковно-археологічного музею при Імператорській Київській духовній академії» [1].

Інша справа з оприлюдненням «Звіту про діяльність Товариства дослідників Волині та Волинського центрального музею». Регіон від самого початку війни перебував в зоні бойових дій. Тож, Товариство отримало дозвіл військової цензури; робота вийшла у Житомирі з типографії М.Дененмана [32].

Підкорюючись вимогам часу, робота Е.Трофільєва «Про Феодосійський музей старожитностей» [46] та «Вказівник» музею Імператорського Одеського товариства історії та

старожитностей [18] у 1916 р. отримали дозвіл військової цензури Одеси; друк був здійснений в одеській типографії Е.Христоголоса та типографії братів Кульберг (відповідно).

Окрім суто процедурних вимог щодо публікацій, варто звернути увагу на коливання свободи слова то в *crescendo*, то в *diminuendo* залежно від росту/спаду внутрішньополітичних рухів або зовнішньої військової загрози. Так, протягом 1880–1890-х рр. обмеження накладались на обговорення певних тем, визнаних урядом «незручними»: робочий рух, селянське питання, зловживання владою, діяльність органів управління, стан вищих освітніх закладів, епідеміологічна ситуація та інші теми [22, с.35; 23, с.30]. Трендом початку ХХ ст. можна назвати зниження обмежень свободи слова. Озвучення проблем суспільного і політичного життя в цілому перестало вважатися неможливим. Залишались в силі заборони на заклики до страйків, невиконання військового обов'язку, повалення державного ладу [23, с.32–38].

Для України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. діяли додаткові перепони, які стосувались не тематики видань, а мови – так звані «Валуєвський циркуляр» від 18 липня 1963 р. та «Емський указ» від 18 травня 1876 р. (зауважимо, що такі назви Т.Таїрова-Яковлева, О.Міллер, В.Савчинський вважають некоректними; ми використовуємо їх лише з огляду на традиційність сприйняття). Перший дозволяв друкувати українською мовою тільки твори високої літератури, а випуск книг «для народу», релігійного змісту та учбових – призупиняв [24, с.277–278]. Другий – прицілився на усе видавництво українською мовою, включаючи заборону сценічних вистав та текстів до нот. Отримати дозвіл на оприлюднення українською мовою історичних пам'яток (що має відношення до музейної публіцистики) можна було в індивідуальному порядку і тільки з дозволу Головного управління у справах друку. На таких же умовах можна було опублікувати пам'ятки «усної народної словесності»; при цьому слід було притримуватися загальноприйнятої орфографії, тобто не друкувати «кулішівкою» [24, с.279–280].

В зв'язку із цим відзначимо, що автори музеографічних творів обрали «непроблемну» для опублікування російську мову. Щодо їх тематики і тональності: в цілому роботи витримані у нейтральних ідеологічних фарбах, проходять повз незручних тем, носять здебільшого науковий характер.

Однак, зверте на себе увагу робота дещо ризикованого гатунку. В «Історичних діячах Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (вийшли у світ 1883, 1885 – в період сплеску політичної реакції, національного гноблення, російського шовінізму [22, с.8–10, 32–36; 20, с.87–88]) взятися за червоний олівець могло спонукати усе. *Тема*: козацький період – дволикий з точки зору лояльності до Московії [39, с.67–68]; не випукла, однак явна демонстрація власне української історії. *Ілюстрації* – портрети, що створюють шляхетний образ України. *Текст*, в якому у канву історичних розповідей вдало вписані уривки з народних дум українською мовою, а слово «Украина» поза конкуренції прописане частіше ніж «южно-русский край», «Юго-Западная Россия», «южно-русские земли», «Новороссийский край», «Малороссия» (до цього зазначимо, що слово «український» не було словом *non grata* в Російській імперії; з середини ХІХ ст. в офіційних кругах Російської імперії воно було достатньо вживаним у літературно-видавничій сфері [44, с.55]). Прискіпливість цензорів могла викликати *персона автора тексту* – В.Б.Антоновича – хоч і поміркованого, однак все ж таки відомого українофіла; така ж репутація члена Старої Громади – Л.В.Ільницького – *власника крамниці*, зі складу якої проводилась реалізація «малоросійських» книг [24, с.173–195]. І, врешті-решт, *персона власника колекції* – В.В.Тарновського – відвертого фаната всього українського, готового обміняти твори мистецтва неукраїнської тематики на «ложку Мазепи» або «келих Б.Хмельницького» [42, с.283].

При великому бажанні, в усіх цих нюансах можна було б углядіти крамолу і нотки «сепаратизму». Однак, цензура повела себе поблажливо: В.О.Бец (видавець, власник

фототипії) отримав дозвіл на ілюстративну та текстову частини видання і 1883, і 1885 року [52, ф.294, оп.1, спр.173, арк.1, 4-8 зв; спр.177, арк.1, 14-15 зв.].

Що могло сприяти безпроблемному виходу «Історичних діячів»? Розхожою є версія про статус В.В.Тарновського та його родинний зв'язок із членом ради Головного управління у справах друку Російської імперії М.І.Юзефовичем (доводився В.В.Тарновському племінником), який, зі слів Д.І.Яворницького, був «человеком, а не скотиною, як більшість цензорской братии» [11, с.180]. Можливо «благонадійності» додало ім'я графа Г.О.Милорадовича, долученого до видання. Не виключено, що до уваги був взятий науковий авторитет професорів В.Б.Антоновича і В.О.Беца [25, с.269]. Дослідники цензурної практики в Російській імперії пояснюють такого роду «проколи» хаотичністю, інертністю, небезкорисливістю роботи цензурних органів, невпевненістю представників вищих щаблів влади у правильності заборон на кшталт «Валуєвського циркуляру» чи «Емського указу», активною позицією інтелектуальних кіл суспільства в обговоренні проблем свободи думки та друку [21, с.450; 24, с.112, 214, 216; 36, с.53–89; 39, с.70; 40, с.75; 44, с.58–59].

**Висновки.** Щодо суто процесуальних аспектів виходу музейних видань у світ, підсумуємо наступне. Наприкінці XIX – до 1905 р. українські музейні твори, базовані на приватних збірках, виходили із провінційних друкарень за умов попереджувальної цензури, не залежно від типу друкарні (університетська, приватна). За правилами каральної цензури був опублікований матеріал української приватної колекції писанок, який вийшов друком у Москві. Музеографія колекцій київського університету св.Володимира та представлених тимчасово у стінах університету приватних збірок – проходили етап рецензування представниками освітнього закладу. При цьому, рада університету та ректор дали дозвіл на друк скупого каталожного переліку музейної збірки, однак не скористались правом цензурної візи для історичного твору, базованого на приватній колекції національно-патріотичного характеру. Музейні видання Одеського наукового товариства проходили перевірку у «зовнішнього» цензора у випадку оригінального твору, налаштованого на широке коло читачів (путівник по музею); в той час як окремі «відбитки» наукових творів отримували візу уповноважених осіб товариства. Усі музейні видання кінця XIX – 1905 р. мають позначки «дозволу» на окремих передніх аркушах книг і брошур.

Протягом 1905–1914 рр. музейні видання проходили цензурну перевірку уже після видруккування не залежно від місця типографії (провінція або столиця). Власне тому віза цензора на передніх аркушах таких видань відсутня. Зниження термінів для розгляду книг невеликого об'єму спонукало до збільшення випуску брошур в кілька десятків сторінок: музейні звіти, програми, повідомлення, путівники по окремих колекціях, невеличкі альбоми.

У 1915 р. деякі музеографічні твори були опубліковані за «довосенними» правилами, без попереджувальної цензури. Це стосувалось робіт, що вийшли під університетським наглядом і поза зоною бойових дій. В цей же рік військова цензура здійснила попереджувальний огляд музейного видання Волинського музею, в зв'язку із територіальною належністю регіону до бойової зони. Музеографічні роботи 1915–1916 рр., що пройшли попереджувальний огляд військової цензури, мають відповідні позначки про це на передніх аркушах видань.

Автори та видавці музеографічних творів протягом кінця XIX – початку XX ст. показали себе вельми коректними з точки зору висвітлення ідеологічних позицій. Їх захоплення історією краю та національними традиціями передано «бажаною» урядовими колами російською мовою. Вихід музеографічних публікацій з виразним «українофільським» ухилом в некомфортний для таких робіт час можна пояснити несистемним характером та «людським фактором» в роботі цензурних органів.

## Література

1. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. Киев: С.В.Кульженко, 1915. Вып. IV–V. 62 с. L табл.
2. Георгій Нарбут: посмертна виставка творів (каталог). / Всеукраїнський історичний музей ім.Т.Шевченка. Київ: Київ-Друк, 1926. 168 с.
3. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б.И и В.Н.Ханенко. Вып. I. Киев: С.В.Кульженко, 1899. 15 с. XII табл.
4. Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б.И и В.Н.Ханенко. Вып. VI. Киев: С.В.Кульженко, 1907. 44 с. XLII табл.
5. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б.И и В.Н.Ханенко. Вып. IV. Киев: С.В.Кульженко, 1901. 30 с. XX табл.
6. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Собрание Б.И и В.Н.Ханенко. Вып. II. Киев: С.В.Кульженко, 1899. 44 с. XXXVII табл.
7. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Часть I. Собрание Б.И и В.Н.Ханенко. Вып. III. Киев: С.В.Кульженко, 1900. 22 с. LXIII табл.
8. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Собрание Б.И и В.Н.Ханенко. Вып. V. Киев: С.В.Кульженко, 1902. 64 с. XL табл.
9. Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Киев: С.В.Кульженко, 1899. 25 с. XVI табл.
10. Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Киев: С.В.Кульженко, 1900. Вып. II. 25 с. Табл. XVII–XXXII.
11. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / упоряд.: С.В.Абросимова [та ін.]; за заг. ред. Н.І.Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Вип. 4: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. 500 с.
12. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Составили профессора Университета св.Владимира В.Б.Антонович и В.А.Бец по коллекции Василия Васильевича Тарновского. Выпуск 1. Киев: Тип. Импер. Универ. св.Владимира, 1885. 110 с.
13. Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). Киев: И.И.Кушнерев и Ко в Москве. Киевское отделение, 1899. 288 с.
14. Каталог коллекции древностей А.Н.Поля, в Екатеринославе. Составила К.Мельник. Киев: С.В.Кульженко, 1893. Вып. I. 218 с. XIV табл.
15. Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В.В.Тарновского. Выпуск I. Шевченко. Киев: К.Н.Милевского, 1893. 34 с.
16. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Киев: К.Н.Милевского, 1898. 90 с. XVI табл.
17. Краткий указатель Музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В.Юргевичь. Одеса: А.Шульце, 1887. 96 с.
18. Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: Братья Кульберг, 1916. 112 с.
19. Кирієнко О.Ю. Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С.303–316.
20. Кирієнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал.* 2010. № 4. С.83–98.
21. Кирієнко О.Ю. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Том 10: Т–Я. С.448–455.
22. Книга в России. 1881–1895. / Под общей редакцией кандидата исторических наук И.И.Фроловой. Санкт-Петербург: Полиграф. предприятие № 3, 1997. 430 с.



23. Книга в России. 1895–1917. / под общей редакцией кандидата исторических наук И.И.Фроловой. Санкт-Петербург: Рос. нац. библиотека, 2008. 720 с.
24. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев: Laurus, 2013. 416 с. (Серия «Золотые ворота»; вып. 3).
25. Назаренко Д.І. Володимир Бец: у медицині та поза нею. *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Чернігів. 2012. Випуск 14. С.251–275.
26. Описание коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромофотографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С.К.Кулжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества. / Лубенский Музей Е.Н.Скаржинской, Этнографический отдел. Москва: А.А.Левенсон, 1899. 176 с. XLV табл.
27. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св.Владимира. Монеты древнего мира. Составил проф. В.Антонович. Киев: Тип. Импер. Универ. св.Владимира, В.И.Завадзкого, 1896. Вып. I. 283 с.
28. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св.Владимира. Монеты Римской республики. Составил проф. В.Антонович. Киев: Тип. Импер. Универ. св.Владимира, Н.Т.Корчак-Новицкого, 1900. Вып. II. 118 с.
29. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета Св.Владимира. Монеты Римской империи (От Юлия Цезаря до Коммода). Составил проф. В.Антонович. Киев: Тип. Импер. Универ. св.Владимира, Акц. О-ва печ. и изд. дела Н.Т.Корчак-Новицкого, 1906. Вып. III. 365 с.
30. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. Составил Н.Беляшевский. Варшава: Ф.Чернак, 1898. 61 с.
31. Отчёт Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. Киев: 1-я Киевская Артель Печатного Дела, 1911. 37 с.
32. Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея. За 1913 год. Житомир: М.Дененман, 1915. С.33–46.
33. Отчёт по естественно-историческому музею Таврического Губернского земства за 1907 год. Год VIII-ой. Симферополь: Тип. Таврического Губернского земства, 1908. 19 с.
34. Отчёт по естественно-историческому музею Таврического Губернского земства за 1913 год. Год XIV. Симферополь: Тип. Таврического Губернского земства, 1914. 34 с.
35. Патрушева Н.Г. Цензура в России во второй половине XIX – начале XX в.: закон и практика. *Цензура в России в конце XIX – начале XX века: сборник воспоминаний*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. С.8–19.
36. Патрушева Н.Г. Цензура и печать в России в конце 1860-х– начале 1880-х гг.: (история цензурной контрреформы). *Solanus. New Series*. 1997. Vol. 11. P.63–89.
37. Петров С.С. Книжка справа в Києві. 1861–1917. Київ: ЕксОб, 2002. 375 с.
38. Программа отдела «Старый Киев». Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича. Киев: С.В.Кульженко, 1912 (?). 22 с.
39. Савчинский В.Э. Валуевский циркуляр и «украинский вопрос». *Проблемы современной науки и образования*. 2015. № 6(36). С.66–70.
40. Савчинский В.Э. Из практики цензурной политики в отношении украиноязычных публикаций второй половины XIX века. *Проблемы современной науки и образования*. 2015. № 6(36). С.71–76.
41. Савчинский В.Э. Украинское книгоиздание между «Валуевским циркуляром» и Эмским указом (1863–1876 гг.). *Вестник науки и образования*. 2015. Вып. 8(10). С.51–54.
42. Синельник І.С. В.В.Тарновський та його колекція українських старожитностей. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2004. Вип. 11. С.279–292.

43. Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. Под редакцией прив.-доц. В.Е.Данилевича. Киев: А.И.Гросман, 1914. Вып. II. 71 с. VIII табл.
44. Таирова-Яковлева Т.Г. «Валуевский циркуляр» и запрет использования украинского языка. *Вестник СПбГУ*. 2013. Серия 2. Вып. 4. С.55–60.
45. Товарищество скоропечатни А.А.Левенсон. Исторический очерк и описание мастерских. 1881–1903. [Москва], ценз. 1903– [10]. 109 с., 12 л. ил., портр.: ил.; 35.
46. Трифилев Е.П. О Феодосийском музее древностей. Одесса: Е.Хрисогелос, 1916. 6 с.
47. Украинское народное творчество: Резьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. Издание кустарного склада Полтавского губернского земства. Москва: А.А.Левенсон, 1912. Серия IV. Вып. II. 32 с.
48. Украинские узоры XVIII века. Вид. П.Семеновца. Ред. Г.Павловича. Вып. I. Санкт-Петербург: Невская хромофотография, 1909. 8 л.
49. Украинские узоры XVIII века. Издание Киевского кустарного общества. Вып. II. Киев: С.В.Кульженко, 1912. 8 арк.
50. Штерн Э.Р. Две хранящиеся в Одесском музее аттические вазы строгого краснофигурного стиля. Одесса: Экономическая Типография, 1900. 28 с.
51. Штерн Э.Р. Несколько античных бронз из коллекции Одесского музея. Одесса: Е.Хрисогелос, 1911. 26 с.
52. Центральний державний історичний архів України м.Київ.

#### References

1. Al' bom dostoprimechatel' nostej Czerkovno-arkheologicheskogo muzeya pri Imperatorskoj Kievskoj dukhovnoj akademii. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1915. Vy'p. IV–V. 62 s. L tabl.
2. Heorhii Narbut: posmertna vystavka tvoriv (kataloh). / Vseukrainskyi istorychnyi muzei im.T.Shevchenka. Kyiv: Kyiv-Druk, 1926. 168 s.
3. Drevnosti Pridneprov`ya. Kamenny`j i bronzovy`j veka. Sobranie B.I i V.N.Khanenko. Vy'p. I. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1899. 15 s. XII tabl.
4. Drevnosti Pridneprov`ya poberezh`ya Chyornogo morya. Sobranie B.I i V.N.Khanenko. Vy'p. VI. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1907. 44 s. XLII tabl.
5. Drevnosti Pridneprov`ya. E`pokha velikogo pereseleniya narodov. Sobranie B.I i V.N.Khanenko. Vy'p. IV. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1901. 30 s. XX tabl.
6. Drevnosti Pridneprov`ya. E`pokha predshestvuyushhaya velikomu pereseleniyu narodov. Sobranie B.I i V.N.Khanenko. Vy'p. II. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1899. 44 s. XXXVII tabl.
7. Drevnosti Pridneprov`ya. E`pokha predshestvuyushhaya velikomu pereseleniyu narodov. Chast' II. Sobranie B.I i V.N.Khanenko. Vy'p. III. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1900. 22 s. LXIII tabl.
8. Drevnosti Pridneprov`ya. E`pokha slavyanskaya (VI–XIII v.). Sobranie B.I i V.N.Khanenko. Vy'p. V. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1902. 64 s. XL tabl.
9. Drevnosti Russkie. Kresty` i Obrazki. Sobranie B.I. i V.N.Khanenko. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1899. 25 s. XVI tabl.
10. Drevnosti Russkie. Kresty` i Obrazki. Sobranie B.I. i V.N.Khanenko. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1900. Vy'p. II. 25 s. Tabl. XVII–XXXII.
11. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho / uporiad.: S.V.Abrosymova [ta in.]; za zah. red. N.I.Kapustinoi. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2005. Vyp. 4: Lysty D.I.Iavornytskoho do diiachiv nauky i kultury. 500 s.
12. Istoricheskie deyateli Yugo-Zapadnoj Rossii v biografyakh i portretakh. Sostavili professora Universiteta sv.Vladimira V.B.Antonovich i V.A.Becz po kollekczii Vasiliya Vasil'evicha Tarnovskogo. Vy'pusk 1. Kiev: Tip. Imper. Univer. sv.Vladimira, 1885. 110 s.
13. Katalog vy`stavki XI-go Arkheologicheskogo s`ezda v Kieve (v zdanii Universiteta sv. Vladimira). Kiev: I.I.Kushnerev i Ko v Moskve. Kievskoe otdelenie, 1899. 288 s.
14. Katalog kollekczii drevnostej A.N.Polya, v Ekaterinoslave. Sostavila K.Mel`nik. Kiev: S.V.Kul'zhenko, 1893. Vy'p. I. 218 s. XIV tabl.

15. Katalog predmetov malorusskoj stariny` i redkosteĭ. Kollekczii V.V.Tarnovskogo. Vy`pusk I. Shevchenko. Kiev: K.N.Milevskogo, 1893. 34 s.
16. Katalog ukrainskikh drevnostej kollekczii V.V.Tarnovskogo, s prilozheniem 16-ti tablits fotografir`nykh snimkov. Kiev: K.N.Milevskogo, 1898. 90 s. XVI tabl.
17. Kratkij ukazatel` Muzeĭa imperatorskogo Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. Sostavil V.Yurgevich`. Odesa: A.Shul`cze, 1887. 96 s.
18. Kratkij ukazatel` Muzeĭa Imperatorskogo Odesskogo obshhestva Istorii i Drevnostej. Izdanie 6-e, dopolnennoe. Odessa: Brat`ya Kul`berg, 1916. 112 s.
19. Kyriienko O.Iu. Dukhovna tsenzura v Rosiiskii imperii naprykintsi XVIII – na pochatku XX st.: metod pereboru variantiv kontroliu za informatsiinym prostorom. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. 2013. Vy`p. 22. S.303–316.
20. Kyriienko O.Iu. Zahalna ta viiskova tsenzura v Rosiiskii imperii (XVIII – pochatok XX st.). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2010. # 4. S.83–98.
21. Kyriienko O.Iu. Tsenzura v Ukraini. Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. / redkol.: V.A.Smoliĭ (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 2013. Tom 10: T–Ia. S.448–455.
22. Kniga v Rosii. 1881–1895. / Pod obshhej redakciej kandidata istoricheskikh nauk I.I.Frolovoj. Sankt-Peterburg: Poligraf.predpriyatie # 3, 1997. 430 s.
23. Kniga v Rossii. 1895–1917. / pod obshhej redakciej kandidata istoricheskikh nauk I.I.Frolovoj. Sankt-Peterburg: Ros. Nacz. biblioteka, 2008. 720 s.
24. Miller A. Ukrainskij vopros v Rossijskoj imperii. Kiev: Laurus, 2013. 416 s. (Seriya «Zoloty`e vorota»; vy`p. 3).
25. Nazarenko D.I. Volodymyr Bets: u medytsyni ta poza neiu. Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats. Chernihiv. 2012. Vy`p. 14. S.251–275.
26. Opisanie kollekczii narodny`kh pisanok. Vy`pusk 1. S al`bomom iz 33 khromolitografirovanny`kh i 12 cherny`kh tablits (vsego 2219 risunkov). Sostavil S.K.Kulzhinskij, Dejstvitel`nyĭ chlen Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshhestva. / Lubenskij Muzej E.N.Skarzhinskoi, E`tnograficheskij otdel. Moskva: A.A.Levenson, 1899. 176 s. XLV tabl.
27. Opisanie monet i medalej, khraryashhikhsya v numizmaticheskom muzee Universiteta sv.Vladimira. Monety` drevnego mira. Sostavil prof. V.Antonovich. Kiev: Tip. Imper. Univer. sv.Vladimira, V.I.Zavadzkoĭ, 1896. Vy`p. I. 283 s.
28. Opisanie monet i medalej, khraryashhikhsya v numizmaticheskom muzee Universiteta sv.Vladimira. Monety` Rimskoj respubliki. Sostavil prof. V.Antonovich. Kiev: Tip. Imper. Univer. sv.Vladimira, N.T.Korchak-Noviczkoĭ, 1900. Vy`p. II. 118 s.
29. Opisanie monet i medalej, khraryashhikhsya v numizmaticheskom muzee Universiteta Sv.Vladimira. Monety` Rimskoj imperii (Ot Yuliiya Cezarya do Kommoda). Sostavil prof. V.Antonovich. Kiev: Tip. Imper. Univer. sv.Vladimira, Akcz. O-va pech. i izd. dela N.T.Korchak-Noviczkoĭ, 1906. Vy`p. III. 365 s.
30. Otchet Gorodeczkogo muzeĭa Voly`nskoj gubernii barona F.R.Shteĭngelya za pervyĭ god s 25 noyabrya 1896 g. po 25 noyabrya 1897 g. Sostavil N.Belyashevskij. Varshava: F.Chernak, 1898. 61 s.
31. Otchyot Kievskogo khudozhestvenno-promy`shlennogo i nauchnogo muzeĭa imeni Gosudarya Imperatora Nikolaya Aleksandrovicha za 1910 god. Kiev: 1-ya Kievskaya Artel` Pechatnogo Dela, 1911. 37 s.
32. Otchyot o deyatel`nosti Obshhestva issledovatelej Voly`ni i Voly`nskogo czentral`nogo muzeĭa. Za 1913 god. Zhitomir: M.Denenman, 1915. S.33–46.
33. Otchyot po estestvenno-istoricheskomu muzeĭu Tavricheskogo Gubernskogo zemstva za 1907 god. God VIII-oi. Simferopol` : Tip. Tavricheskogo Gubernskogo zemstva, 1908. 19 s.
34. Otchyot po estestvenno-istoricheskomu muzeĭu Tavricheskogo Gubernskogo zemstva za 1913 god. God XIV. Simferopol` : Tip. Tavricheskogo Gubernskogo zemstva, 1914. 34 s.

35. Patrusheva N.G. Cenzura v Rossii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v.: zakon i praktika. Cenzura v Rossii v koncze XIX – nachale XX veka: sbornik vospominanij. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2003. S.8–19.
36. Patrusheva N.G. Cenzura i pechat` v Rossii v koncze 1860-kh– nachale 1880-kh gg.: (istoriya cenzurnoj kontrreformy` ). Solanus. New Series. 1997. Vol. 11. P.63–89.
37. Petrov S.S. Knyzhkova sprava v Kyievi. 1861–1917. Kyiv: EksOb, 2002. 375 s.
38. Programma otdela «Stary`j Kiev». Kievskij khudozhestvenno-promy`shlenny`j i nauchny`j muzej imeni Gosudarya Imperatora Nikolaya Aleksandrovicha. Kiev: S.V.Kul`zhenko, 1912 (?). 22 s
39. Savchinskij V.E`. Valuevskij czirkulyar i «ukrainskij vopros». Problemy` sovremennoj nauki i obrazovaniya. 2015. # 6(36). S.66–70.
40. Savchinskij V.E`. Iz praktiki cenzurnoj politiki v otnoshenii ukrainoyazy`chny`kh publikaczij vtoroj poloviny` XIX veka. Problemy` sovremennoj nauki i obrazovaniya. 2015. # 6(36). S.71–76.
41. Savchinskij V.E`. Ukrainskoe knigoizdanie mezhdru «Valuevskim czirkulyarom» i E`mskim ukazom (1863–1876 gg.). Vestnik nauki i obrazovaniya. 2015. Vy`p. 8(10). S.51–54.
42. Synelnyk I.S. V.V.Tarnovskyi ta yoho kolektsiia ukrainskykh starozhytnosti. Spetsialni istorychni dystsypliny. 2004. Vyp. 11. S.279–292.
43. Sbornik Arkheologicheskogo muzeya Vy`sshikh zhenskikh kursov v Kieve. Pod redakciej priv.-docz. V.E.Danilevicha. Kiev: A.I.Grosman, 1914. Vy`p. II. 71 s. VIII tabl.
44. Tairova-Yakovleva T.G. «Valuvskij czirkulyar» i zapret ispol`zovaniya ukrainskogo yazy`ka. Vestnik SPbGU. 2013. Seriya 2. Vy`p. 4. S.55–60.
45. Tovarishhestvo skoropechatni A.A.Levenson. Istoricheskij ocherk i opisanie masterskikh. 1881–1903. [Moskva], cenz. 1903– [10]. 109 s., 12 l. il., portr.: il.; 35.
46. Trifil`ev E.P. O Feodosijskom muzee drevnostej. Odessa: E.Khrisogelos, 1916. 6 s.
47. Ukrainskoe narodnoe tvorcestvo: Rez`ba po derevu. Predmety` domashnego i khozyajstvennogo obikhoda. Izdanie kustarnogo sklada Poltavskogo gubernskogo zemstva. Moskva: A.A.Levenson, 1912. Seriya IV. Vy`p. II. 32 s.
48. Ukrainskie uzory` XVIII veka. Vid. P.Syemyenczova. Red. G.Pavlovicha. Vy`p. I. Sankt-Peterburg: Nevskaya khromolitografiya, 1909. 8 l.
49. Ukrainskie uzory` XVIII veka. Izdanie Kievskogo kustarnogo obshhestva. Vy`p. II. Kiev: S.V.Kul`zhenko, 1912. 8 ark.
50. Shtern E`.R. Dve khranyashhiesya v Odesskom muzee atticheskie vazy` strogogo krasnofigurного stilya. Odessa: E`konomicheskaya Tipografiya, 1900. 28 s.
51. Shtern E`.R. Neskol`ko antichny`kh bronz iz kollekczii Odesskogo muzeya. Odessa: E.Khrisogelos, 1911. 26 s.
52. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m.Kyiv.

**НЕОФІЦІЙНЕ ПОЛЕ ІНФОРМАЦІЇ ТА КОМУНІКАЦІЇ  
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В МІЖВОЄННІЙ ЧСР:  
АНЕКДОТИ, БУВАЛЬЩИНИ, ПЛІТКИ, ЧУТКИ, ОПОВІДКИ 1921-1939)**

**О. Є. Зубко**

Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського  
zubkoolga5@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>.

*У статті йдеться про неформальне спілкування українських політичних вихідців, що опинилися на теренах міжвоєнної Чехословаччини.*

**Мета дослідження.** *За допомогою таких форм неформального спілкування, як плітки, чутки, анекдоти, бувальщини та оповідки показати спектр тем, які цікавили українських вихідців.*

**Методологічною основою дослідження** *є історично-хронологічний метод дослідження еміграційного повсякдення, що ґрунтується на вивченні виникнення, формування та розвитку повсякденних норм буття та їх різноманітних форм.*

**Наукова новизна дослідження** *полягає в показі тих або інших відомих політичних, суспільно-громадських, культурних та військових діячів у якості пересічних особистостей, котрим притаманне звичне, буденне, оскільки вони, по-перше, виступаючи носіями національної ідентичності, опинившись в нових життєвих реаліях, виявилися причетним до вироблення й адаптації нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя; по-друге, вбираючи у себе реалії чехословацького повсякдення, українські вихідці переносили на чехословацький ґрунт раніше сформовані «українські довізвольні» погляди та норми повсякденного життя.*

**Висновки.** *Неформальне спілкування в еміграційному середовищі свідчило про релаксацію людей, котрі часто-густо втомлювалися від занадто офіційних норм спілкування та потребували змін настрою (на кшталт «вихлюпу» на футбольному чи хокейному матчі). Рятуючись від одних емоцій, емігранти звільняли свою психіку для інших і цим емоційно перебудовувалися та розвивалися.*

**Ключові слова.** *Українська політична еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, повсякденне життя, анекдоти, чутки, плітки, бувальщини, оповідки.*

*Данная публикация рассказывает о неформальном общении украинских политических эмигрантов в межвоенной Чехословакии.*

**Цель данного исследования.** *С помощью таких форм неформального общения, как сплетни, слухи, анекдоты, истории и рассказы показать спектр тем, которые интересовали украинских изгнанников.*

**Методологическая основа исследования** – *историко-хронологический метод исследования эмиграционной повседневности, который базируется на изучении возникновения, формирования и развития повседневных норм в разнообразии его форм.*

**Научный акцент исследования** *состоит в рассмотрении известных политических, общественных, культурных и военных деятелей в качестве обыкновенных личностей, которым не чуждо ничто «человеческое, повседневное. Ведь, во-первых, являясь носителями национальной идентичности, оказавшись в новых жизненных реаліях, украинские эмигранты создали и адаптировали новые жизненные правила, нормы и стандарты. А во-вторых, перенимая реалии чехословацкой повседневности, они привносили в нее украинские «доэмиграционные» взгляды и нормы повседневности.*

**Выводы.** Неформальное общение в среде украинской политической эмиграции свидетельствовало о релаксации и усталости от формального общения и указывало на необходимость смены эмоционального состояния.

**Ключевые слова.** Украинская политическая эмиграция, междувоенная Чехословакия, повседневная жизнь, анекдоты, сплетни, слухи, истории, рассказы.

*The article deals with informal communication between Ukrainian political emigrants, who found themselves on the territory of interwar Czechoslovakczyna.*

**The aim of the study.** reveal a number of topics that interested Ukrainian emigrants, using such forms of informal communication as gossip, rumors, anecdotes, true and untrue stories.

**The methodological basis of the study** is a historical-chronological method of studying the emigration everyday life, based on the study of the emergence, formation and development of norms of being and their various forms.

**The scientific novelty of the study** is to present well-known political, social, cultural and military figures as ordinary individuals, who are characterized by the of everything ordinary and everyday, because they, first, as bearers of national identity, found themselves in new realities of life, were involved to creating and adaptation of new life rules, norms, standards, regulations of everyday life;. secondly, absorbing the realities of Czechoslovak everyday life, ukrainian emigrants transferred their previously formed "ukrainian pre-liberation" views and norms of everyday life to Czechoslovak soil.

**Conclusions.** Informal communication in an emigration environment was indicative of relaxation of people, who often got tired of too formal norms of communication and needed changes in emotions (such as "splashing out emotions" at a football or hockey match). Escaping from some emotions, emigrants freed their psyche for others and thus emotionally rebuilt and developed.

**Keywords.** Ukrainian political emigration, interwar Czechoslovakczyna, everyday life, anecdotes, rumors, gossip, true and untrue stories.

Неформальне спілкування – досить багатогранне. Не вистачить паперу, сил та часу аби перерахувати всі ті теми, котрі воно охоплює. Це і тематичні розмови про погоду, сім'ю, фільми, книги, прогулянки, ті або інші переживання, стосунки, захворювання; це і повідомлення різноманітних новин, дискусії, сварки, вираз симпатій, обмін думками та інше. Тобто, неформальне спілкування, оминаючи соціальні статуси та ролі, акцентує свою увагу на людських взаєминах та відносинах. Тут бере перевагу емоційна, а не цільова (раціональна) сторона. Українському еміграційному осередку в міжвоєнній ЧСР були притаманні кілька окремих форм неформального спілкування, зокрема: анекдоти – короткі усні гумористичні або сатиричні оповідання про якісь події або випадки часто з несподіваними та парадоксальними фіналами; плітки – особлива здебільшого недостовірна інформація, що розповсюджувалася винятково усно; чутки – звістки, повідомлення про когось або про щось, вірогідність яких не встановлена; бувальщини – усні оповідання про якісь надзвичайні події та оповідки – словесні повідомлення про когось або щось. Проте, усі ці форми об'єднували гумор, сатира й іронія, як своєрідні способи психологічного захисту й духовного самоствердження.

Українська еміграція у міжвоєнній ЧСР (за підрахунками дослідників у цій країні опинилося 20000 осіб) була суто політичною, оскільки її вихід за кордон був спричинений як подіями Першої світової війни, так і поразкою Національно-визвольних змагань 1917-1920-х років. Про це першими писали безпосередні учасники тих подій: М. Шаповал [17], Є. Чикаленко [16], Б. Мартос [4], інші. Українська еміграція в міжвоєнній ЧСР – в полі зору і новітніх дослідників, як українських, так і чеських зі словацькими: С. Віднянського [1], В. Трошинського [12], В. Піскун [7], З. Сладека [18], М. Мушинки [5].

Опинившись на чехословацьких теренах, українським вихідцям довелося пережити умовно чотири різних неоднозначних «часових» періоди в цій країні. Перший з них датується

1918-1921 рр., коли на територію ЧСР потрапили військові підрозділи Української Галицької Армії: «Гірська бригада», «Старий табір», «Глибока», «Крукеничі». Це сталося після того, коли переважаючі сили польської армії під командуванням генерала Й. Галлера витіснили їх на територію Закарпаття, де в Мукачево війська були роззброєні. Інша частина українських військових формувань УГА брала участь у придушенні наступу угорських комуністичних формувань у Словаччині в складі чехословацької армії. Після завершення боїв на території Словаччини військові підрозділи УГА були інтерновані в Судетах. Тут у містечках Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів, Тврдошині, Жиліні, Кежмарку були створені військові табори. Крім вояків УГА (основного складу) тут перебували також втікачі з польських таборів, цивільні біженці з Галичини та військовополонені з Італії. Першу крапку в існуванні військових українських поселень «поставили» умови Ризького мирного договору 18 березня 1921р., а згодом результати конференції послів держав Антанти щодо Тешинської області Сілезії між ЧСР і Польщею 28 липня 1921 р. Та остаточно військові табори ліквідовувалися в березні 1923 р., коли Рада послів Антанти визнала анексію Польщі щодо Східної Галичини. 13 жовтня 1923 р. Міністерство народної оборони ЧСР видало постанову про те, що всі мешканці таборів отримують надалі тільки харчовий пайок і позбавляються усіх фінансових виплат. Всі, хто планує виїхати додому або десь далі за межі ЧСР, отримують квиток до найближчої прикордонної станції та безкоштовне п'ятиденне харчування. Ті ж, котрі залишаться на території ЧСР, мають знайти собі роботу. За таких умов, частина українських військовослужбовців прийняла чехословацьке громадянство і перейшла на службу до армії ЧСР; вихідці з Наддніпрянської України з серпня 1921 р. з дозволу головної команди УГА виїздили до УСРР; а ще частина військових залишилася в країні, відтак ними вже займався Комітет опіки над емігрантами Української Галицької Армії, створений в травні 1923 р. Тому говорити про неофіційне поле інформації й комунікації в умовах військових дій та територіальних конфліктів у такій короткій не доводиться.

Натомість, нас цікавлять більш тривалі другий, третій та четвертий періоди життя української еміграційної спільноти. Другий період охоплює 1921-1925 рр., коли до міжвоєнної ЧСР прибула основна частина антибільшовицької еміграції. Саме на ці роки припадає активність «Руської допомогової акції» («*Ruská pomosná akce*»). За 1921-1937 рр. державна підтримка уряду ЧСР антибільшовицькій еміграції склала 500 млн. чехословацьких крон. Кульмінаційним «акційним роком» став 1924 р., коли на потреби «руських вигнанців» загалом (українцям, білорусам та росіянам) офіційно Прагою було видано 99775 млн. крон. За умови, що співвідношення чехословацької крони до американського долара в 1923-1933 рр. становило 100:2.96, сума виходила просто вражаюча [2, с. 85-86].

1925-1929 рр. – третій період життя українських вихідців на теренах міжвоєнної ЧСР – носив назву «поворотництво». У грудні 1926 р. міністр закордонних справ Едуард Бенеш повідомив парламент, що збирається згорнути «Руську допомогову акцію». Проти такої допомоги виступали чеські комуністи та Міністерство фінансів. «Руська допомогова акція» стала по суті об'єктом політичної боротьби в самій Чехословаччині, тому витрати на антибільшовицьку еміграцію поступово обмежувалися. Більше того, ЧСР налагоджувала економічні стосунки з СРСР, і, звісно, не була зацікавлена в демонстрації допомоги опозиційним до більшовиків українцям.

Четвертий період життя українських вихідців датується 1930-ми роками. На початку 1930-х рр. зовнішньополітична ситуація в світі почала докорінно змінюватися і це неминуче вплинуло як на зовнішню, так і на внутрішню політику ЧСР. Тогочасне міжнародне становище характеризувалося посиленням протистоянням між Заходом та Сходом, що не могло не позначитися на позитивному вирішенні українського питання та житті української еміграційної спільноти в цілому. Репресії і терор проти українського народу з боку сталінського тоталітарного режиму, переслідування, асиміляторська та колонізаторська діяльність Польщі на західноукраїнських землях, агресивні наміри стосовно України, що відкрито лунали з боку німецьких нацистів, підготовка нової світової війни, зацікавленими в

ній силами і світова економічна криза, що затяглася в ЧСР аж до 1935 р., турбували усіх «українських пражан» без виключення.

В 1921-1925 рр., з урахуванням «концепції швидкого повернення», в українському еміграційному середовищі найбільш поширеними були чутки та плітки. Усі вони були сконцентровані навколо теми тимчасовості більшовицького ладу та можливого його занепаду. Чи не найбільше обговорювалася інформація про військові змови в середовищі «советських» Збройних сил і ймовірно причетність до змов маршала Тухачевського. Чутки ці, зауважимо, були не безпідставними, бо справді, поразка політики «воєнного комунізму» в СРСР разом із гіркими уроками радянсько-польської та громадянської воєн й тактично-стратегічний перехід до нової економічної політики – все це давалося взнаки. Найбільше серед емігрантів велася мова про військову змову 1923 р. Емігранти переповідали, що начебто в кінці 1923 р. Володимир Антонов-Овсієнко<sup>1</sup> – голова Головного політичного управління Червоної армії (рос. ГлавПУРа), Микола Муралов<sup>2</sup> – керівник Московського військового округу та кілька військових осіб «звернулися» до Лева Троцького<sup>3</sup> з пропозицією усунути (розстріляти) Сталіна<sup>4</sup> та Зінов'єва<sup>5</sup> [10].

На нашу думку, чутки про ті або інші військові змови в еміграційному середовищі виникали виключно з причини того, що молода Чехословацька Республіка стояла перед дилемою дипломатичних зносин, як з СРСР, так і з УСРР, котра до 1929 р. фактично за обсягом реальних повноважень і прав виступала суб'єктом міжнародних відносин. До усього, саме Антонов-Овсієнко в 1925 р. став дипломатичним представником СРСР як в ЧСР, так і в Литві з Польщею. Обговорювалися в еміграційному празькому осередку ЧСР і військові змови 1930 р. та 1935 р.

У ці ж роки (1921-1925) не менш популярними серед українських вихідців були також чутки про меншовартість й недолугість суто українських політичних конкурентів. Кажучи іншими словами: «шаповалівці» підсміювалися над «петлюрівцями», «петлюрівці» – над «шаповалівцями», а разом (ті й інші), що, головне, кепкували з монархістів (гетьманців). Подебрадець Валентин Сім'янцев<sup>6</sup>, як представник петлюрівського осередку, згадував: *«Через Громком (УГК в Празі<sup>7</sup>) чоловік 20 подебрадців дістало працю в маєтку пана Микулова (десь під Пльзем). Не так близько до Подебрад..... А тут... приїхав наш новий студент-робітник Бать, гетьманець. З вокзалу його легеньку валізку ніс якийсь хлопчак. Для нього це було чимось нормальним, а нам ніяк не лізло під покришки. Батеви дісталася пасти гусей. Гуси, потрібно сказати, цілком порядні сотворіння і, напевне, слухали б навіть Батя, але от гусак. До чого ж розумний, сміливий, зарозумілий, зухвалий і нахабний. Гуси в шкodu, Бать до них, гусак до Батя. Хворостини він зовсім не боявся. Бать тікав від такої напасті, а гуси паслися в шкodu. Чортів гусак відгадав людину! І часто-густо ганяв нашого гетьманця по полю. Такого інтелігентного, в темному одязі, капелюсі, з книжечкою чи газетою в кишені про всяк випадок...*

<sup>1</sup>Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко (1883-1938) – російський революціонер українського походження, більшовик, військовий діяч і дипломат. Борець проти УНР і створювач УСРР.

<sup>2</sup>Микола Іванович Муралов (1877-1937) – радянський військовий діяч, член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК).

<sup>3</sup>Лев Давидович Троцький (1879-1940) – комуністичний діяч, ідеолог троцькізму – одного із різновидів марксизму.

<sup>4</sup>Йосип Віссаріонович Сталін (1878-1953) – радянський військовий та політичний діяч, генеральний секретар Комуністичної партії Радянського Союзу (1922-1953), голова уряду (1941-1953). Встановив в СРСР однопартійну тоталітарну систему та став одноосібним диктатором.

<sup>5</sup>Зінов'єв Григорій Овсіївич (1883-1936) – радянський партійний діяч.

<sup>6</sup>Валентин Іванович Сім'янцев (1899-1992) – військовий (сотник Армії УНР), скульптор, родом з Харківщини, за фахом – інженер-гідротехнік.

<sup>7</sup>Український Громадський комітет (1921-1925) – громадська і допомогова станова, створена за сприяння Микити Шаповала (1882-1932).



*Згодом Бать дістав нове завдання – полоти на картоплищі бур'яни. Та й тут біда: він ніяк не міг розпізнати де бур'ян, а де бадилля. Все ж зелене. Він смикав, рвав і теревив усе, що лізло під руку.... «Попрацював» наш Бать на «різних посадах» з однаковими наслідками та і поїхав додому. Господар його навіть своїм «Рол Ройсом» на двірцець відвіз» [8, с. 89].*

В ці часи пліткувалося переважно про тих, хто мав виражене хобі або якесь прикметні (виразні) особливості у зовнішності чи в поведінці, наприклад, про схильність до перевірок всього та всіх професора Бориса Мартоса<sup>1</sup>. *«Проф. Б. Мартос дуже популярно викладав свої лекції з курсу теорії кооперації, й це студентам, серед яких більша частина була бувших студентів російських високих шкіл, не подобалося й вони стало з цього глузували.... Одного разу під час викладу проф. Б. Мартос, як приклад уважливості кооператора до своїх обов'язків, навів, що крамар (торгівець, продавець якогось товару – О. З.), зачинаючи на колодку крамницю, мусить перед відходом посмикати за колодку, щоб переконатися, чи справді він її замкнув. Студенти з цього вже надто популярного прикладу тільки й реготали. (Маємо зауважити, що сам професор Мартос не раз, зачинаючи двері власного будинку, миттєво відчиняв їх, щоб перевірити, чи не забув він у будинку ключі. – О. З.). Але по кількох днях трапилася пригода – хтось обікрав студентську кооперативну крамницю, бо колодка не була замкнена..... На другий день під час викладу проф. Б. Мартос звернувся до слухачів: «Ось кажуть, що професор Мартос такий і сякий, дурниці на лекції верзе. А я казав, щоб за колодку посмикати! А ось не послушали – й кооперативу обікрали, – тріумфуючи заявив він!»» [3, с. 147].*

Серед найбільш популярних анекдотів 1921-1925-х – анекдоти релігійного та дозвілєвого змісту. Так, у 1921-1925 рр. в когорті «українських пражан» досить відчутними були протиріччя між православними та греко-католиками. Відносини цих двох груп віруючих гарно ілюстрував популярний анекдот 1925 р.: *«Український посіпака опинився на безлюдному острові як ото Робінзон Крузо. Через десять років нашого посіпаку знаходять рятівники. Вони знайомляться з його господарством: милуються хатинкою, городом, одомашненими тваринами, різними господарськими будівлями. Одне тільки дивує рятівників: навіщо посіпака побудував дві Церкви, два храми. «Чому дві?» – запитують рятівники у нього. «А тому, – відповідає той, – що одну я відвідую, а в другу ніколи не ступить моя нога» [13, арк. 221]. А з розбудовою «Українського Соколу»<sup>2</sup> жартувалося й так: *«Зустрілися три воші. Ось одна і питає в товаришок, куди це вони зібралися. Ті відповідають, що «до Петра». Перша воша, почувши це, радить товаришкам «йти до Миколи», бо в нього довге й немите волосся, тоді як Петро зовсім лисий. А товаришки і відказують, «що в Миколи вони живуть, а до Петра ходять на фігурну ковзанку»» [14, арк. 23].**

А ось бувальщини та оповідки початку 1920-х – це переважно інформація про пошуки кубанцем Григорієм Омельченком<sup>3</sup> скарбів у замку Карлштейн<sup>4</sup>.

У 1925-1929 рр., у «часи поворотництва», коли стало зрозуміло, що більшовизм не збирається «конати», а навпаки, «розправляє крила», поширювалися вже чутки про ті або інші мотиви (причини) власне «поворотництва» конкретної особи (осіб). У Подєбрадах перешіптувалися: *«Повернувся із «Совдепії» обробаний Сімович. «Обробтали» таки: Шевченком або Франком. «Вас там чекають. Ви там затребувані. Здається, рівно 40000 \$.*

<sup>1</sup>Борис Миколайович Мартос (1879-1977) – український громадсько-політичний діяч, вчений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради міністрів УНР.

<sup>2</sup>Український Сокіл в ЧСР (1922-1929) – еміграційна спортивна організація. Засновник – Василь Хомич Прохода (1891-1971).

<sup>3</sup>Григорій Микитович Омельченко (1884-після 1945) – кубанський суспільно-політичний діяч, доцент кафедри історії слов'янських народів УВП ім. М. Драгоманова в Празі, директор Української реформованої гімназії в Ржевничах (1922-1945).

<sup>4</sup>Замок Карлштейн – готичний замок імператора Карла IV на 72-метровій вапняковій скелі над річкою Бєроунка в 28 км від Праги.

*Проте, Україна бідна на гроші, тому «культурних емігрантів» потребує, а «політичним» не має чого думати про поворот»* [15, арк. 12]. *«Не дивуйся, – писав дружині з Праги Станіслав Дністрянський<sup>1</sup> 7 травня 1928 р., – що мої карточки ляконічні, бо справді монотонне життя проваджу і хиба розриваюся тим, що піду до Горбачевських. Стара запросила мене, щоби прийшов сьогодні, тому заглянув до них після обіда. Стара наговорилася, що могла, попліткувалася, напсьочила на різних наших посібників...»* [11, с. 311].

Щодо пліток, то «поворотництво» змусило «підходити» до пліток значно обережніше. Так, 1926 р. «зачепив» Володимира Старосольського<sup>2</sup> (повернувся до Львова в 1927 р.). Володимир Якович, з якоїсь причини, постійно носив у кишені штанів годинника, котрий ніколи не йшов, тому він весь час всюди запізнювався. Як згадували «українські пражани»: *«Старосольський любив читати до пізньої ночі, а зате не любив раннього вставання.*

*-Пане меценасе! (Стрункий, з гарним обличчям, надзвичайно чемний та елегантний, визначний учений-правник та знавець мистецтва Володимир Старосольський звався поза очі «меценасом» (діалогічне – адвокат – О. З.), що в часи старшинства Українських січових стрільців, що у професорському чині). Чи ви й далі так пізно встаєте?*

*-О, пане товаришу, минулися часи. Я тепер страшенно ранній птах. - Не може бути!?*  
*- Так-так. Знаєте, я маю у Празі господиню, що поставила собі навчити мене вставати рано. Отже будила мене цілий тиждень о десятій, потім о дев'ятій, а як я привик до дев'ятої, то почала будити мене о восьмій, за тиждень о сьомій, ще за тиждень о шостій, далі о п'ятій, і так пішло, що я тепер встаю в одинадцятій, але зате на цілу добу скоріше...»* [3, с. 168].

Серед популярних і знову зауважимо обережних анекдотів того часу – анекдот-згадка про Сергія Шелухіна<sup>3</sup>, котрий постійно з кимось за щось сварився: *«Одним із радників української делегації на Мирову Конференцію у Парижі був правник Сергій Шелухин, тепер професор Українського Вільного Університету у Празі. Він замовив собі білет (візитівку – О. З.) з титулом *senateur* тому, що був членом Вищого Суду в Одесі, званого сенатом. По-французьки значило це – член вищої законодавчої палати. Один із секретарів делегації пояснював «сенаторові» Шелухинові, як слід було перекласти його почесність по-французьки, а також і те, що такий титул не слід поміщувати в правому кутку білета, де звичайно пишеться місто й адреса. Переконатися «сенатора» було неможливо, він був у професії – «прокуратором» (прокурором – О. З.). Тоді один із секретарів і озвався: «А я гадаю, що титул сенатор і то саме в тому місці на білеті зовсім підходить, бо сенатор, значить той, що мешкає під Сеною»* [3, с. 10].

У 1927 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська правописна конференція з унормування Правопису 1926 р. Серед закордонних її учасників було й декілька «українських пражан», зокрема, згадуваний «обработаний Советами» мовознавець Василь Сімович<sup>4</sup>. Тому більшість бувальщин й оповідок періоду «поворотництва» присвячено саме Правописній конференції або власне змінам українського правопису. Так, Леонід Білецький<sup>5</sup> на той час ректор УВП ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933) боронив ідею українізації чужих (закордонних) імен та прізвищ. Тому, історія, що трапилася з Білецьким, обговорювалася досить активно серед «українських пражан»: *«-Чому б, наприклад, не перекласти Мікель Анджело на Михайло*

<sup>1</sup>Станіслав Северинович Дністрянський (1870-1935) – український вчений-правник і політичний діяч, автор проекту Конституції ЗУНР.

<sup>2</sup>Володимир Якимович Старосольський (1878-1942) – суспільно-політичний діяч, соціал-демократ, соціолог, юрист, адвокат, дійсний член НТШ, в.о. міністра закордонних справ УНР в 1919-1920 рр. Автор «Теорії нації».

<sup>3</sup>Сергій Павлович Шелухін (1864-1938) – український вчений, юрист, історик, дипломат.

<sup>4</sup>Василь Іванович Сімович (1880-1944) – український мовознавець, філолог і культурний діяч, дійсний член НТШ.

<sup>5</sup>Леонід Тимофійович Білецький (1882-1955) – український літературознавець, дійсний член НТШ, професор та ректор УВП ім. М. Драгоманова в Празі, президент Української Вільної Академії наук (1948-1952).

*Янгол? Гарно й для всіх зрозуміло. Толстой міг би бути Товстим, так само як Словацкі пишемо Словацький... – постійно повторював професор.*

*Минає якийсь час. У цьому самому товаристві двоє журналістів у присутності нашого пуриста-філолога заводять таку розмову:*

*-Чи читали ви, що відкрили нові поеми Олександра Гарматія?*

*Наш філолог насторожив вуха. Розмова йде далі:*

*-Цікаво, що у Совітах видали тепер «Сповідь» Івана Яковича Руденка. А в Італії підготовляють повне видання творів Гаврила Благовісника....*

*Філолог не витримав: - Про що ви балакаєте?*

*- Про Пушкіна, про Жан-Жака Руссо й про Габріеля д'Ануціо, пане професоре.*

*Філолог закліпав очима й довго-довго стояв із роззявленим ротом, не знаючи з чого починати» [3, с. 50].*

У 1930-х рр. основна маса чуток стосувалася питання працевлаштування. Усіх цікавило: де можна було працювати, за яку оплату та який термін? Багато хто бідкався зі свого або чужого життя-буття. «В 1933-1937 роках, – пригадував Валентин Сім'янець, – всю Республіку справді було поділено на зони, про які ходили чулки. В зонах визначено було платню нефакховим робітникам. З Центру з Праги розходилися круги аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітникові за годину праці 2.20 корон, а в Карпатській Україні – 1.2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрахуванням – 80 корон...»[9, с. 93].

Серед відомих пліток 1930-х – плітка про Івана Огієнка<sup>1</sup>, котрого в українському «празькому» еміграційному середовищі, встигли охрестити «самореclamником»:

*«Професор Іван Огієнко, редактор «Рідної мови» (журналу, що виходив друком у Варшаві в 1933-1939 рр. – О. З.) – відомий своєю скромністю. Він не любить зайвої реклами і коли друкує в своєму органі всякі листи своїх передплатників із дифирамбами про його великі заслуги, що вчить їх граматики та правопису, то робить це тільки для рідної мови. Рідна мова і він – це та сама справа, і вона йде тим краще, чим більше людей в це повірить. Щоб зміцнити свій авторитет, шановний професор здав навіть докторат у чеському Брні (доктор філософії університету в Брно, 1931 р. – О. З.), і коли в пресі появилися сенсаційні вістки, що його зробили почесним доктором у швейцарському Берні, він щиро покинував головою, щоб підтримати ту бідну українську науку, про яку так мало знають на чужині.*

*І, мабуть, давно вже не було такої радості між його звеличниками, як на звістку 1-го квітня, що Королівський Інститут у Лондоні вибрав його своїм почесним членом «за заслуги в ділянці пропаганди культу милозвучності європейських мов». Цей Іквітневий жарт, що появився серед інших у «Ділі» (львівська суспільно-політична газета, що виходила друком в 1880-1939 рр. – О. З.), передрукував чернівецький часопис «Час» як зовсім поважну новину, не відчуваючи ні на хвилину скільки гумору є у формі цієї новини та її змісті. Причина проста: автореклами, які розсилає проф. Огієнко, є у тому самому дусі... » [3, с. 151].*

Анекдоти тих часів в середовищі «українських пражан» були здебільшого анонімними: «Один із поетів подав до редакції журналу героїчний вірш «Смерть Перуна». Проте невідомо, чи було те витівкою редактора чи витівкою мовного коректора, бо до слова «Перун» була додана ще одна літера. Нещасний поет побачивши, що сталося «з полетом його душі» почав бігати Прагою й скуповувати всі можливі примірники журналу. Однак, кількох примірників цілком вистачило аби українська Прага потопала в сміхові. І поетові нічого не залишалось, як виїхати на деякий час з міста» [6, с. 74].

А ось серед бувальщин та оповідок йшлося переважно про реалії життя за Протекторату та неминучість війни. Більшість з українських вихідців мала дітей, які відвідували українські школи. Проте ці школи не обійшов «гітлерюгенд». Влітку українських дітей шкільного віку німецька влада примушувала скеровувати до таких таборів, які розміщувалися на березі Північного моря у «Фатерланді», оскільки Пласт на той час

<sup>1</sup> Іван Іванович Огієнко (1882-1972) – учений-історик, поет, суспільно-політичний і церковний діяч.

опинився під заборноюю. Як згадувала Наталка Наріжна<sup>1</sup> в 1938 р.: *«Табір ГЮ був розложений над білим, від дрібного піску, берегом, приблизно стодесять метрів вдалину і двадцять метрів вище моря. Від нього до перших морських хвиль були побудовані дерев'яні сходи. Присутні спали у великих шатрах.... Для ранішнього вмивання були поставлені на віддалі може п'ятдесяти метрів «залізні ночви» з кранами, з холодною водою і кусниками якогось зробленого на скору руку німцями мила, яке вживалося і до миття обличчя та рук і до прання білизни. Харчування в таборі неможливо було описати – пам'ятаю перший північно-німецький «айнтопф» – ніби суп, в якому плавали підозрілі кусники неоприділімого м'яса і такі ж самі кусники нарізаного сала. якась ярина і вся та розкіш була залита малиновим соком... З поважними мінами кожного дня по полудні слухали ми лекції про важливість славних німецьких трьох К (кюхен, кіндерн, кірхен), не розуміючи з тої балаканини нічого, бо не знали німецької мови.... Врешті прийшов кінець нашого знайомства з гітлерівським доростом, членки якого крім Фрідріха Великого не знали ніякого героя з історії Європи. Перед від'їздом з Німеччини, наші проводарі затримали нас в Берліні. Хто хотів, міг оглядати Олімпійський стадіон, а тих, хто не хотіли, повели в зоологічний сад...» [6, с. 43-44].*

Отже, підсумовуючи все вище сказане, відзначаємо: неформальне спілкування в еміграційному середовищі свідчило про релаксацію людей, котрі часто-густо втомлювалися від занадто офіційних норм спілкування та потребували змін настрою (на кшталт «вихлюпу» на футбольному чи хокейному матчі). Рятуючись від одних емоцій, емігрант звільняв свою психіку для інших і цим емоційно перебудовувався та розвивався.

### Література

1. Віднянський С. Культурно-освітня та наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет. (1921-1945). К: Ін-т історії України НАН України, 1994. 82 с.
2. Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.): дис.... канд. іст. наук. 09.00.12 // Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ. 2010. 224 с.
3. Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків, та мистецькі й суспільно-політичні події 20-30-х рр. ХХ ст. // Упорядкування та літ. ред. Василя Габора. Львів: ЛА «Піраміда», 2015. 170 с.
4. Мартос Б. Українська Господарська Академія в ЧСР 1922-1935. Видано Абсолютентами Української Господарської Академії та Українського Технічно-Господарського Інституту. Нью-Йорк. 1959. 248 с.
5. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Словаччині. К. 2005. 160 с.
6. Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Praha: Vydalo Sdružení Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka. 2010 100 с.
7. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія. Київ: «МП Леся». 2006. 672 с.
8. Сімянців В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923-1929. Вашингтон. Д. К. 1973. 91 с.

<sup>1</sup> **Наталія Симонівна Наріжна** (1922-2018) – український суспільно-громадський діяч, член УОН, донька відомого дослідника української еміграції Симона Петровича Наріжного (1898-1983).

9. Сімянцев В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині. Роки 1929-1945. Четверта книга спогадів. В-во Юліяна Середняка: Buenos Aires – Philadelphia. 1978. 230 с.
10. Соколов Б. Чи була змова маршала Тухачевського // URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chy-bula-zmova-marshala-tuhachevskogo> (дата звернення: 12.08.2018 р.)
11. Софія і Станіслав Дністряньські. Листи. Спогади. Статті [монографія] / за ред. д-ра мистецтвозн., проф. Ганни Карась; упорядн.: Ганна Карась, Людмила Обух. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 350 с.: фото.
12. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Ін-т соціології: Відп. ред. В. Б. Євтух. Київ: Інтел. 1994. 260 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві (ЦДАВОВ України). Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 87. 294 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві. (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 1. Спр. 157. 85 арк.
15. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 170. 14 арк.
16. Чикаленко Є. Щоденник (1925-1929). Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. Київ: Темпора. 2016. 448 с.
17. Шаповал М. Щоденник від 01 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р. II Частина. Упорядкував Інж. Сава Зеркаль. Накладом упорядника. Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку. 1958. 136 с.
18. Dokumenty k dejinm ruske a ukrainske emigrace v Československe Republice. 1918-1939 [Text] / Z. Sládek, L. Běloševská. Praha: EUROSLAVICA, 1998. 343 s.

### References

1. Vidnianskyi S. Kulturno-osvitnia ta naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chekho Slovachchyni: Ukrainyskyi vilnyi universytet. (1921-1945). [Cultural, educational and scientific activities of Ukrainian emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University. (1921-1945).] (in Ukrainian). K: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994. 82 s.
2. Zubko O. Ye. Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923-1933 rr.) [Creation and activity of the Ukrainian higher pedagogical institute named after M. Drahomanov in Prague (1923-1933)] (in Ukrainian): dys.... kand. ist. nauk. 09.00.12 // Kyivskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 2010. 224 s.
3. Letilo 40 sorok: Literaturni anekdoty pro vidomykh ukrainskykh pysmennykiv, myttsiv, politykiv, ta mystetski y suspilno-politychni podii 20-30-z rr. XX st. [40 forty flew: Literary anecdotes about famous Ukrainian writers, artists, politicians, and artistic and socio-political events of the 20-30s of the twentieth century] (in Ukrainian) // Uporiadkuvannia ta lit. red. Vasylia Habora. Lviv: LA «Piramida», 2015. 170 s.
4. Martos B. Ukrainska Hospodarska Akademiia v ChSR 1922-1935. [Ukrainian Academy of Economics in Czechoslovakia 1922-1935] (in Ukrainian). Vydano Absolventamy Ukrainskoi Hospodarskoi Akademiita Ukrainskoho Tekhnichno-Hospodarskoho Instytutu. Niu-York. 1959. 248 s.
5. Mushynka M. Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy v Prazi ta dolia yoho fondiv: Istoryko-arkhivni narysy [Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague and the fate of its funds: Historical and archival essays] (in Ukrainian) / Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy, Asotsiatsiia ukrainistiv Slovachchyny, Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u Slovachchyni. K. 2005. 160 s.
6. Narizhna N. Dytiachymy ochyma (Spomyn). [Children's eyes (Memory) (in Ukrainian)] Praha: Vydalo Sdruzeni Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka. 2010 100 s.
7. Piskun V. Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-i roky XX stolittia) [Political choice of Ukrainian emigration (20s of the XX century)] (in Ukrainian): Monohrafiia. Kyiv: «MP Lesia». 2006. 672 s.

8. Simiantsiv V. Studentski chasy. (Spohady). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923-1929. [Student times. (Memoirs). Czechoslovakia. Years 1923-1929. (in Ukrainian)] Vashynhton. D. K. 1973. 91 s.
9. Simiantsev V. Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni. Roky 1929-1945. Chetverta knyha spohadiv. [Emigrant engineer in Czechoslovakia. Years 1929-1945. The fourth book of memories. (in Ukrainian)]. V-vo Yuliiana Seredniaka: Buenos Aires – Philadelphia. 1978. 230 s.
10. Sokolov B. Chy bula zмова marshala Tukhachevskoho [Was there a conspiracy of Marshal Tukhachevsky] (in Ukrainian) // URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chy-bula-zmova-marshala-tuhachevskogo> (data zvernennia: 12.08.2018 r.)
11. Sofiia i Stanislav Dnistrianski. Lysty. Spohady. Statti [monohrafiia] [Sofia and Stanislav Dnistriansky. Leaves. Memoirs. Articles [monograph] (in Ukrainian)] / za red. d-ra mystetstvozn., prof. Hanny Karas; uporiadn.: Hanna Karas, Liudmyla Obukh. Ivano Frankivsk: Foliant, 2018. 350 s.: foto.
12. Troshchynskyi V. P. Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe [interwar Ukrainian emigration in Europe as a historical and socio-political phenomenon] (in Ukrainian) / NAN Ukrainy. In-t sotsiologii: Vidp. red. V. B. Yevtukh. Kyiv: Intel. 1994. 260 s.
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy v m. Kyievi (TsDAVOV Ukrainy). [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine in Kyiv (TsDAVOV of Ukraine) (in Ukrainian)] F. 4465. Op. 1. Spr. 87. 294 ark.
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy v m. Kyievi. (TsDAHO Ukrainy). [Central State Archive of Public Associations of Ukraine in Kyiv. (TsDAGO of Ukraine) (in Ukrainian)]. F. 269. Op. 1. Spr. 157. 85 ark.
15. TsDAHO Ukrainy. [(TsDAGO of Ukraine) (in Ukrainian)]. F. 269. Op. 2. Spr. 170. 14 ark.
16. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1925-1929). [Diary (1925-1929) (in Ukrainian)]. Uporiadkuvannia, peredmova ta komentari I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora. 2016. 448 s.
17. Shapoval M. Shchodennyk vid 01 sichnia 1925 r. do 22 liutoho 1932 r. II Chastyna. [Diary from January 1, 1925 to February 22, 1932. Part II. (in Ukrainian)]. Uporiadkuvav Inzh. Sava Zerkal. Nakladom uporiadnyka. Vydala Ukrainska Hromada im. M. Shapovala v Novim Yorku. 1958. 136 s.
18. Dokumenty k dejinm ruske a ukrainske emigrace v Československe Republice. 1918-1939 [Documents on the history of Russian and Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic. 1918-1939 (in Czech)] [Text] / Z. Sládek, L. Běloševská. Praha: EUROSLAVICA, 1998. 343 s.

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ НАД  
НАЦИСТСЬКИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ У М.ХАРКІВ****(15-18 грудня 1943 року)****В. М. Яковлєв**Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва»  
vitovt1975@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

*Питання підготовки та проведення Нюрнберзького процесу (1945-1946) досить повно та всебічно висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історичній, юридичній та публіцистичній літературі. Тоді як Харківський судовий процес (15-18 грудня 1943 р.) залишився поза увагою науковців.*

**Мета дослідження** полягає у висвітленні питання організації та проведення Харківського показового суду над воєнними злочинцями – військовослужбовцями Вермахту й німецької поліції, а також їх пособником з числа колаборантів.

**Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу. Принцип історизму дозволяє розглянути питання організації та проведення Харківського суду у хронологічній послідовності як закономірного процесу, що розвивався у відповідності до тогочасної суспільно-політичної ситуації та міжнародного становища. Об'єктивність дослідження полягає у висвітленні та засудженні злочинів нацизму. Науковий аналіз і синтез дозволяють визначити місце та роль Харківського трибуналу у процесі формування міжнародного кримінального законодавства.

**Наукова новизна дослідження.** Протягом 1941-1943 рр. радянським судочинством була сформована нормативно-правова база, яка дозволила проводити на території СРСР суди над воєнними злочинцями, причетними до масових убивств цивільного населення та військовополонених. Домовленості, досягнуті між Великобританією, США та СРСР на Московській конференції були використані радянським урядом для підготовки показового суду над військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Під час судового розгляду були встановлені факти масового знищення нацистами цивільного населення та військовополонених на території Харківщини. Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував тезу, яка стала наріжним каменем міжнародного кримінального права: «Злочин скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності».

**Висновки.** Харківський судовий процес став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців – громадян Німеччини, заклав підвалини міжнародного кримінального права та надав прискорення у прийнятті рішення щодо проведення суду над головними воєнними злочинцями гітлерівської Німеччини.

**Ключові слова:** воєнні злочини нацистів, Головне управління контррозвідки «Смерш», Військовий трибунал 4-го Українського фронту, показовий суд, Харківський судовий процес 1943 р., Друга світова війна.

*Вопросы подготовки и проведения Нюрнбергского процесса (1945-1946) достаточно полно и всесторонне освещены в отечественной и зарубежной исторической, юридической и публицистической литературе. Тогда как Харьковский судебный процесс (15-18 декабря 1943 р.) ученые обошли своим вниманием.*

**Цель исследования** заключается в освещении вопроса организации и проведения Харьковского показательного суда над военными преступниками – военнослужащими Вермахта и немецкой полиции, а также их пособником из числа коллаборационистов.

**Методологическую основу** исследования составляют принципы историзма, объективности, системности научного анализа и синтеза. Принцип историзма позволяет рассмотреть вопросы организации и проведения Харьковского суда в хронологической последовательности как закономерный процесс, который развивался в соответствии со сложившейся общественно-политической ситуацией и международным положением. Объективность исследования заключается в освещении и осуждении преступлений нацизма. Анализ и синтез позволяет определить место и роль Харьковского трибунала в процессе формирования международного уголовного законодательства.

**Научная новизна исследования.** На протяжении 1941-1943 гг. советским правосудием была сформирована нормативно-правовая база, которая позволила проводить на территории СССР суды над военными преступниками, причастными к массовым убийствам гражданского населения и военнопленных. Договоренности, достигнутые между Великобританией, США и СССР на Московской конференции были использованы советским правительством для подготовки показательного суда над военнослужащими гитлеровской Германии. Во время судебного разбирательства были установлены факты массового уничтожения нацистами гражданского населения и военнопленных на территории Харьковщины. Приговор Харьковского трибунала на практике реализовал тезис, который стал краеугольным камнем международного уголовного права: «Преступление совершенное по приказу высшего командования, не освобождает исполнителя от уголовной ответственности».

**Выводы.** Харьковский судебный процесс стал юридическим прецедентом наказания нацистских военных преступников – граждан Германии, заложил основы международного уголовного права и придал ускорение в принятии решения о проведении суда над главными военными преступниками гитлеровской Германии.

**Ключевые слова:** военные преступления нацистов, Главное управление контрразведки «Смерш», Военный трибунал 4-го Украинского фронта, показательный суд, Харьковский судебный процесс 1943 г., Вторая мировая война

*The issues of preparation and conduct of the Nuremberg Trials (1945-1946) have sufficiently fully and comprehensively covered in domestic and foreign historical, legal, and journalistic literature, while Kharkiv Trial 1943 (December 15-18, 1943) has remained outside the field of vision of scholars.*

**The purpose of the study** is to highlight the issue of organizing and conducting the Kharkiv show trial over war criminals—servicemen of the Wehrmacht and the German police, as well as their collaborators.

**The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, systematic scientific analysis and synthesis. The principle of historicism allows us to consider the issues of organizing and conducting the Kharkiv Trial in chronological sequence as a natural process that developed in accordance with the then sociopolitical situation and the global context. The objectivity of the study lies in the coverage and condemnation of the crimes of Nazism. Analysis and synthesis makes it possible to determine the role of the Kharkiv Tribunal in the process of forming international criminal legislation.

**Scientific novelty of the research.** During 1941-1943, the Soviet justice has formed a legal framework, which made it possible to hold trials of war criminals involved in the massacres of civilians and prisoners of war in the territory of the USSR. The agreements reached between Great Britain, the USA, and the USSR at the Moscow Conference (1943) were used by the Soviet government for the preparation of the show trial over the servicemen of Hitlerite Germany. During the Trial, the facts of the mass destruction of the civilian population and prisoners of war by the Nazis in the territory of Kharkivshchyna were established. The verdict of the Kharkiv Tribunal in practice has implemented the thesis, which became the cornerstone of international criminal law:



*«A crime committed by order of the high command does not exempt the perpetrator from criminal liability».*

**Conclusions.** *The Kharkiv Trial has become a legal precedent for the punishment of Nazi war criminals – German citizens, it has laid the foundations of international criminal law and given an acceleration in the decision to hold a trial of the main war criminals of Hitlerite Germany.*

**Keywords:** *Nazi war crimes, Main Directorate of Counter-Intelligence “SMERSH”, Military Tribunal of the 4<sup>th</sup> Ukrainian Front, show trial, Kharkiv Trial 1943, World War II.*

Протягом 1941-1943 рр. радянським судочинством була сформована нормативно-правова база, яка дозволила провести суди над особами, причетними до масових убивств цивільного населення та військовополонених. За час війни 1941-1945 рр. Харківський судовий розгляд – не перший публічний суд над воєнними злочинцями. Проте він став першим та єдиним на теренах Радянського Союзу аж до Нюрнберзького процесу, показовим судом над військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Харківським трибуналом були реалізовані домовленості, досягнуті союзниками на Московській конференції, щодо невідворотності покарання нацистів за воєнні злочини, скоєні на окупованих територіях.

Питання організації та проведення Харківського судового процесу над воєнними злочинцями нацистської Німеччини не стали темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії. Н.С. Лебедева [7, с. 30-33] та О.Г. Звягінцев [5, с. 12] відзначали важливу роль Харківського суду як першого юридичного прецеденту покарання нацистських злочинців та його вплив на формування Міжнародного військового трибуналу. Важливі деталі організації Харківського процесу висвітлені у виданні, присвяченому діяльності Головного управління контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР (далі – ГУКР «Смерш») [14, с. 316-318]. У роботах дослідників Голокосту М. Базилера і К. Голда [23] та історії радянських спецслужб В.Я. Бірштейна [1, с. 461-474] містяться загальні відомості щодо організації та проведення Харківського суду.

Мета даної роботи полягає у висвітленні питання організації та проведення Харківського показового суду над воєнними злочинцями. У дослідженні розглянуті склад суду та структурні частини судового розгляду: характеристика злочинної діяльності підсудних, спрямованої на масове знищення цивільного населення та військовополонених, судове слідство та вирок.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу.

Новизна даної роботи полягає у тому, що в ній вперше в історичній літературі детально розглянуто питання організації та проведення у Харкові першого відкритого суду над нацистськими злочинцями – військовослужбовцями Вермахту й німецької поліції, а також їх пособником з числа колаборантів.

Спираючись на загальні домовленості, досягнуті між Великобританією, США та СРСР на Московській конференції та викладені у Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства (далі – Московська декларація), радянський уряд, не чекаючи закінчення війни, прийняв рішення провести показовий суд над нацистськими воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини.

Важливу роль у підготовці першого показового суду над німцями відіграло ГУКР «Смерш». Були ретельно відібрані підсудні, у співпраці з місцевими органами Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК) ретельно зібрана та підготовлена доказова база, запропоноване місце і час проведення процесу [14, с. 316].

Окрім ГУКР «Смерш» до організації судового розгляду були залучені Прокуратура СРСР, Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б). Персональна відповідальність за

проведення суду була покладена на керівників цих відомств – В.С. Абакумова, К.П. Горшеніна та Г.Ф. Александрова [15, с. 147].

У листопаді-грудні 1943 року у вищих ешелонах влади йшла напружена робота щодо підготовки судового розгляду – обговорювались та погоджувались всі деталі. Врешті-решт було вирішено провести суд у м. Харків і лише за епізодами, пов'язаними зі злочинною діяльністю нацистів на тимчасово окупованій території міста Харкова та Харківської області. Узгодження основних обвинувальних документів відбувалось під час судового засідання 15-18 грудня 1943 року. Така увага до даного процесу була зумовлена тим, що вперше до відповідальності за радянськими законами притягувались військовослужбовці Вермахту та німецької поліції. Остання правка до проекту вироку була внесена 18.12.1943 р. [14, с. 317].

За участь у масовому і звірячому винищенні радянських громадян до відповідальності притягувались військовослужбовці гітлерівської Німеччини – В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рецлав та їх пособник, громадянин СРСР – М. Буланов [17, с. 22-23]. Судову справу про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області розглядав Військовий трибунал 4-го Українського фронту у наступному складі: голова – генерал-майор юстиції А.М. М'ясликов, члени трибуналу – полковник юстиції М.О. Харчев та майор юстиції С.С. Запольський. Державним обвинувачем виступав полковник юстиції М.К. Дунаєв, секретарем суду – капітан юстиції М.М. Кандибін. За призначенням суду захисниками обвинувачених виступали відомі московські адвокати. Найдосвідченіший із них – М.В. Коммодов захищав В. Лангхельда та Г. Ріца, С.К. Казначеев – Р. Рецлава, М.П. Белов – М. Буланова [17, с. 3-4]. Для здійснення перекладу були задіяні кваліфіковані військові товмачі, співробітники ГУКР «Смерш», капітан Копилов і лейтенанти Стеснова та Іванова, які брали участь у допитах підсудних ще під час попереднього слідства на Луб'янці [9].

У судовому процесі взяли участь також провідні спеціалісти судової медицини. До комісії, яку очолив головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я СРСР, директор Науково-дослідного інституту судової медицини, В.І. Прозоровський, увійшли: професор кафедри судової медицини 2-го Московського медичного інституту В.М. Смольянінов, старший науковий співробітник Інституту судової медицини П.С. Семеновський, головний судмедексперт 2-го Українського фронту, майор медичної служби, М.П. Притворов, судмедексперт, майор медичної служби, Г.І. Городниченко та паталого-анатом, майор медичної служби, Д.О. Якуш [17, с. 3].

Для висвітлення процесу у пресі були запрошені відомі журналісти, письменники, пропагандисти. Центральні друковані видання представляли: О.М. Толстой – газету «Правда», І.Г. Еренбург та К.М. Симонов – газету «Красная звезда», Л.М. Леонов – від «Известия». Про Харківський суд писали українські та російські поети, письменники, публіцисти – Д.Й. Заславський, О.В. Кононенко, П.Й. Панч, М.Т. Рильський, Ю.К. Смолич, В.М. Сосюра, П.Г. Тичина тощо [19, с. 86-129].

Крім вітчизняних представників преси перебіг судового розгляду висвітлювали акредитовані в СРСР кореспонденти провідних зарубіжних агентств: Р. Паркер – від британської «The Times» та американської «The New York Times», Харш – від радіомовної компанії «Colombia», відомі кореспонденти Ж. Шампенуа (Франція), Е. Стівенс (США), представники британських газет «Daily Express» та «Sunday Express». Щоправда, іноземні кореспонденти змогли потрапити лише на останній день судового засідання та страту злочинців [25, с. 111].

На Харківському процесі проводились фото та кінозйомка. За матеріалами судового розгляду всесвітньо відомий кінорежисер І.П. Копалін створив документальний фільм «Суд іде», який переглянули в багатьох країнах світу [18].

Судовий процес проходив у приміщенні Харківського академічного театру опери та балету (нині там знаходиться Харківська обласна філармонія), яке попри воєнне лихоліття досить добре зберіглося. Потрапити до переповненої судової зали на ранкове або вечірнє засідання можна було лише за спеціальною одноразовою перепусткою, яка мала відповідний

штамп. Склад глядачів постійно змінювався для того, щоб максимальна кількість харків'ян змогла відвідати судове засідання [21, с. 53; 25, с. 111].

У ході Харківського судового процесу було проведено опитування підсудних, свідків, заслухано висновки судово-медичної експертизи та встановлено наступні факти щодо обвинувачених та їх злочинної діяльності.

Вільгельм Лангхельд народився в 1891 р. у сім'ї чиновника в м. Франкфурт-на-Майні. Учасник Першої світової війни, у передвоєнний час працював чиновником міської управи в рідному місті. У 1933 р. вступив до націонал-соціалістичної партії Німеччини. З 1941 р. перебував на Східному фронті, служив в німецькій військовій контррозвідці, мав чин капітана. 31.01.1943 р. потрапив у радянський полон у м. Сталінград та був притягнутий до відповідальності ГУКР «Смерш» у зв'язку із розслідуванням злочинів нацистів проти радянських військовополонених у пересильному таборі «Дулаг-205», який знаходився біля с. Олексіївка під Сталінградом. В даному таборі В. Лангхельд виконував обов'язки абвер-офіцера. Він повідомив про те, що з чотирьох тисяч бранців три тисячі померли від голоду, катувань, були розстріляні. За його словами, подібні злочини мали місце в Дарниці під Києвом, Дергачах біля Харкова, у Полтаві і Розсоші, де підсудний проходив службу [16, с. 356-363].

Обвинувачений В. Лангхельд, який визнав свою участь в убивствах та знущаннях над військовополоненими та цивільним населенням. Він розповів, що в травні-червні 1942 року в Дергачах поблизу Харкова за сфальсифікованим ним звинуваченнями було розстріляно 20 бранців «за зв'язок з місцевими мешканцями». Подібна практика фабрикування фальшивих справ застосовувалась і до цивільного населення. Зокрема, він пригадав шістьох українських жінок, яких було безпідставно звинувачено у встановленні зв'язку між партизанами та військовополоненими. Це були жителі найближчих до Дергачів сіл, які шукали у таборі своїх родичів. У результаті «слідства» одна жінка померла від побоїв, її п'ятирічну дитину застрелив єфрейтор, якому набрид плач малечі. Інші 5 жінок були визнані слідством «винними» та страчені місцевою комендатурою [17, с. 23-25].

В. Лангхельд підтвердив, що діяв за прямими вказівками німецького уряду та військового командування, яке націлювало своїх підлеглих на знищення максимальної кількості «расово неповноцінних» радянських полонених. Підсудний розповів слідству про жахливі порядки, які панували в нацистських таборах, де поряд з військовополоненими утримувались цивільні особи. Полонених морили голодом, били палицями і шомполами, катували, цькували собаками, стріляли в них задля розваги, як це було в таборі в Полтаві. В. Лангхельд зізнався у розстрілі перед строем 10 радянських офіцерів у Дарницькому таборі восени 1941 року, що мало «запобігти втечам». Також він підтвердив, що під час допитів власноруч бив бранців палицею товщиною 4-5 см.

На допиті В. Лангхельд повідомив про застосування в Харкові, Полтаві, Києві і Смоленську «газвагенів» для масового знищення людей окисом вуглецю. Він детально описав автомобіль, який на власні очі бачив в травні 1942 року в м. Харків на вулиці Чернишевського, 76, де знаходився штаб СД. Тоді саме відбувалося завантаження в «душоубки» жінок, дітей, людей похилого віку [17, с. 28].

На думку підсудного на території м. Харків і Харківської області за час німецької окупації було знищено більше 30 тисяч людей, стільки ж, а може й більше, – в Києві, 15 тисяч – у Полтаві В. Лангхельд визнав свою провину і підтвердив особисту участь у вбивстві близько 100 осіб [17, с. 26]. На своє виправдання він заявив, що виконував накази керівництва, а у разі відмови їх виконання був би відданий до військово-польового суду. У своєму останньому слові підсудний підкреслив, що не один він такий, така – вся німецька армія [17, с. 87].

Інший підсудний, Ріц Ганс, народився в професорській родині у 1919 р. у м. Марієнверден. Він отримав вищу юридичну освіту в Кенігсберзькому університеті, займався музикою. В 1937 р. вступив до націонал-соціалістичної партії Німеччини. Через

хворобу шлунка був звільнений від служби в армії. З 1941 по 1943 рік працював юристом у м. Познань. У травні 1943 року потрапив під так звану тотальну мобілізацію і був відправлений на Східний фронт. Обіймав посаду заступника командира роти зондеркоманди 4-а айнзатцгрупи «С» поліції безпеки і СД, мав звання унтерштурмфюрер СС [17, с. 31, 36].

З 31 травня до 5 червня 1943 р. Г. Ріц знаходився на «стажуванні» у поліції безпеки і СД м. Харків, де його «колега» по катівському ремеслу лейтенант Якобе продемонстрував можливості «газгагену». Підсудний також пригадав, що чув від секретаря націонал-соціалістичної партії м. Варшава, Ріхтера про застосування «душоубок» для знищення місцевого населення, а також від інженера Деннель та чиновника Мейера – про убивства людей подібним чином в містах Ризі та Вітебську [11].

Г. Ріц зізнався, що 03.06.1943 р. брав участь у розстрілі 300 в'язнів поблизу селища Подвіркі, неподалік від Харкова. Під час проведення страти на пропозицію шефа харківського СД Ф. Кранебіттера підсудний продемонстрував свої «професійні» навички вбивці власноручно випустивши автоматну чергу у беззахисних бранців. Серед приречених була й жінка, яка безуспішно намагалася власним тілом захистити дитину від куль карателів [11].

Подальша злочинна діяльність Г. Ріца проходила у м. Таганрог. Його підрозділ був підпорядкований зондеркоманді СД і виконував каральні функції (розстріли, примусову евакуацію населення, перевезення та охорону арештованих). Підсудний з німецькою скрупульозністю, в подробицях, повідомив суд про масові розстріли цивільного населення в районі Таганрога. За його підрахунками тільки з 5 червня по 1 вересня 1943 року було розстріляно близько 2-3 тисяч людей. Він визнав, що за його особистим наказом було вбито 300 чоловік [17, с. 31-39].

Г. Ріц засвідчив, що застосування німецькими каральними органами тортур та катувань під час допитів арештованих носило систематичний характер і заохочувалось вищим командуванням. На його думку, відповідальність за організацію винищення мирного населення на окупованій території, порушення міжнародних норм та законів, в першу чергу, несе нацистське керівництво – А. Гітлер, Г. Гімлер, А. Розенберг [17, с. 36]. Використовуючи юридичні пізнання у якості пом'якшення своєї провини, Г. Ріц просив суд застосувати до нього старий принцип римського права – злочин під примусом [17, с. 88].

Рядовим виконавцем злочинної нацистської політики на місцях був Рецлав Рейнгард. Він народився в 1907 р. у м. Берлін у сім'ї службовця лікарняної страхової каси. Отримав середню освіту, до війни працював у редакції франкфуртської газети. З травня 1940 року призваний до армії, отримав спеціальність радиста в артилерійській частині, брав участь у поході проти Франції. Пізніше, через непризовний вік, був переведений до охоронного батальйону [17, с. 39-40].

Під час навчання в окремому батальйоні «Альтенбург» у 1941 р. Р. Рецлав прослухав лекції організовані керівництвом таємної польової поліції (ГФП) щодо неповноцінності народів СРСР, які у своїй більшості підлягали винищенню, а інші були приречені на позитивну рабську працю [17, с. 6].

Згодом підсудний проходив службу в 560-й групі німецької таємної поліції у званні старшого ефрейтора допоміжної поліції. 560-а група ГФП підпорядковувалась 6-й німецькій армії і дислокувалась у Житомирі, Іванкові, Переяславі, Лубнах, Полтаві, де залишила свій кривавий слід. Р. Рецлав повідомив приблизні цифри знищених людей (у Житомирі – 5-8 тисяч, Києві – 35 тисяч, Лубнах – 4 тисячі, Переяславі – 2 тисячі), а також підтвердив свою участь у масових розстрілах цивільного населення в м. Житомир [17, с. 45].

Перебуваючи на службі в німецькій таємній польовій поліції у м. Харків, під час ведення слідчих дій він застосовував тортури до арештованих, фальсифікував справи. Зокрема, ним була сфабрикована справа щодо осіб, які нібито займалися антинімецькою діяльністю. До списку були занесені 25 робітників Харківського тракторного заводу (далі –

ХТЗ) та Харківської міської електростанції, 15 з них згодом були розстріляні, а інші 10 – отруєні в «душогубках» [17, с. 46].

Р. Рецлав підтвердив застосування у Харкові «газвагенів» та детально описав їх. Протягом 1942 р. він особисто брав участь у завантаженні в «душогубки» 40 чоловік, розвантаженні та спаленні трупів в бараках ХТЗ. Перед учасниками суду постали моторошні картини масового знищення дітей, підлітків, жінок, людей похилого віку, яких стусанами, кийками, ударами прикладів заганяли для страти в «душогубки». Намагаючись знищити сліди злочинів, німці вивозили трупи отруєних людей на окраїни міста, розвантажували їх в порожніх будівлях, ровах, обливали бензином і спалювали [17, с. 43-44].

Виправдовуючи свої злочинні дії, Р. Рецлав посилався на виконання наказу командування. У випадку відмови їх виконати, за словами обвинуваченого, він міг зайняти місце своїх жертв [17, с. 89].

Особливу ненависть та зневагу у присутніх викликала постать їх співвітчизника, зрадника Батьківщини – Михайла Петровича Буланова, 1917 р. н., уродженця станції Джанібек Казахської РСР, росіянина за національністю, безпартійного. Військовослужбовець Червоної армії у вересні 1941 р. під Києвом потрапив у полон. Добровільно вступив на службу до німецьких каральних органів. З жовтня 1941 року по лютий 1943 року працював водієм Харківської зондеркоманди СД [10].

09.08.1943 р. слідчим Відділом контррозвідки «Смерш» Красногирського спецтабору № 174 у ході «фільтрації» був заарештований колишній старший сержант М. Буланов, який після звільнення м. Курськ намагався потрапити до лав Червоної армії. У ході розслідування була встановлена його служба в СД, де він виконував обов'язки водія зондеркоманди 4-а і брав участь у масових убивствах цивільного населення та військовополонених [6, с. 158].

Злочинна діяльність зондеркоманди, в якій служив обвинувачений, в основному зосереджувалась у м. Харкові. М. Буланов докладно розповів також про виїзні каральні операції зондеркоманди, зокрема, до станиці Нижне-Чирської Сталінградської області (нині Волгоградська область Російської Федерації). За свідченнями підсудного, 25-26 серпня 1942 р. він разом з водієм Л. Блохіним на двох машинах відвезли 60 дітей Нижне-Чирського дитячого будинку для розумово відсталих дітей віком від 6 до 12 років до місця розстрілу [10]. Згідно з протоколом допиту свідків із станиці Нижне-Чирської від 25.06.1943 р. ці трагічні події сталися 02.09.1942 р., розстріляно було 47 вихованців дитбудинку [3, с. 87-88].

У протоколі допиту від 26.11.1943 р. М. Буланов описав трагедію єврейського населення Харкова, яке іменувалась слідчими органами «мирними радянськими громадянами». За його словами, у листопаді 1941 р. (насправді це був грудень) все єврейське населення міста отримало наказ переселитись у бараки ХТЗ. На шляху слідування воно піддавалось пограбуванню та знущанням з боку німецьких солдатів та співробітників гестапо. Такий собі водій гестапо Циммерман відкрито відбирав у нещасних годинники, гроші, цінності. Інші німці розважались тим, що спрямовували автомобілі у натовп, щоб ті давили дітей, жінок, старих. Згодом, з жителів гето німці формували групи по 200-300 чоловік і розстрілювали їх у Дробицькому яру [10].

Разом з німцями М. Буланов брав участь у арештах та масових стратах цивільного населення. 18.12.1941 р. за наказом шефа гестапо були страчені пацієнти Харківської психоневрологічної лікарні. Розправа відбулася у яру неподалік від місця сучасного перетину вулиці Академіка Павлова та проспекту Ювілейного. Серед закопаних живцем було багато дітей і підлітків [10].

Підсудний надав вичерпні свідчення щодо застосування «газвагенів». Він повідомив, що перша «душогубка» з'явилася в Харкові у січні 1942 року. Вона являла собою 5-7 тонний критий автомобіль темно-сірого кольору, який вмщав 60-70 чоловік. «Газваген» був оснащений 6-ти циліндровим дизельним двигуном. Зсередини фургон «душогубки» був оббитий оцинкованим залізом, на підлозі лежала дерев'яна решітка, під якою проходила труба з отворами, з'єднана з вихлопною системою двигуна. У задній частині кузова були

розміщені двостулкові двері, які для герметизації були оснащені каучуковими прокладками. Під час роботи двигуна вихлопні гази надходили до фургона й труїли людей окисом вуглецю. На вантажному автомобілі М. Буланов возив поліцаїв, які розвантажували трупи отруєних у «душогубках» людей у бараки ХТЗ. Далі гестапівці вже самостійно обливали трупи і стіни бараків бензином і підпалювали. За підрахунками М. Буланова з січня 1942 року по червень 1943 року він здійснив більше 20 подібних рейсів [17, с. 50-51].

За свою катівську працю підсудний отримував щомісячну платню у розмірі 90 марок або 900 карбованців, солдатський пайок, а також речі страчених людей, які не знадобилися німцям. За «бездоганну службу» він отримав пальто для себе та дружини, два костюми і взуття [17, с. 52].

Допит свідків доповнив загальну картину економічного пограбуваннями нацистами окупованої території України, масового знищення цивільного населення та військовополонених, шляхом розстрілів, спалення живцем, отруєння окисом вуглецю.

Окружний комісар м. Мелітополь оберштурмбанфюрер Г. Хейніш у своїх свідченнях викрив систему економічного пограбування окупованих територій та масового знищення цивільного населення. За його словами з 01.09.1942 р. по 14.09.1943 р. у Мелітопольському окрузі було страчено 3-4 тисячі чоловік. Він підтвердив існування «газвагенів» та використання їх для знищення цивільного населення на окупованих територіях. Крім того, він повідомив про використання нацистами у концтаборі Аушвіц отруйних газів для масового знищення в'язнів [17, с. 53-59].

Рядовий саперної частини К. Кош засвідчив, що в травні 1943 року на власні очі бачив «душогубку» біля с. Стрітенка, що поблизу Волновахи [13].

Про нелюдські умови утримання військовополонених і цілеспрямоване масове знищення їх у таборах розповів фельдфебель Я. Гейнц, який був писарем при офіцерові Абверу «Дулаг-231». Свідок детально описав ситуацію, яка склалася у пересильному таборі «Дулаг-231», під час його перебування у м. Вязьма. На момент, коли Я. Гейнц туди прибув, у таборі знаходилось 25 тисяч військовополонених і цивільного населення. Під час етапування в'язнів з Вязьми до Смоленська з 15 тисяч в живих залишилось лише 2 тисячі чоловік. Всі інші загинули по дорозі від виснаження, голоду, хвороб, були розстріляні охороною. В'язнів, які залишились у Вязьмі, майже не годували, якщо не вважати за їжу ті пакетики з концентратами круп, які кидала у натовп охорона. Люди гинули тисячами від голоду, холоду, ран, інфекційних хвороб, непосильної праці, їх цькували собаками, в них стріляли задля розваги. Трупи померлих лежали у багнюці, їх не прибирали довгий час. Незабаром з 10 тисяч бранців Вяземського табору в живих залишилось 4 тисячі чоловік [9]. Подібні порядки панували і в інших місцях перебування «Дулаг-231», а також і в харківському Холодногірському таборі № 364. Свідок підтвердив, що за прямою вказівкою німецького командування табори для військовополонених та цивільного населення використовувались для знищення максимальної кількості в'язнів [9].

Свідок І.С. Бойко – водій і за сумісництвом перекладач карального загону СД, розповів про кривавий слід, який залишив їхній підрозділ на окупованій території. 16.11.1941 р. їхній загін прибув до Харкова, де взяв участь у переселенні єврейського населення до бараків ХТЗ. У червні 1942 р. гітлерівці розстріляли 80 хворих та 10 чоловік медпрацівників Вовчанської лікарні. З Вовчанська через Курськ карателі переїхали до Воронежа, де знищили біля 2 тисяч мирних жителів [17, с.66-69].

Про трагедію, що сталася у березні 1943 року в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, який знаходився за адресою Трінклера, 5, детально розповіли його колишні працівники: професор Є.С. Катков, лікар Г.З. Джінчвеладзе, медсестра В.А. Сокольська та свідок М.О. Козлова. 13.03.1943 р. до госпіталю приїхав німецький офіцер, який наказав зібрати усіх поранених в одному корпусі. 14.03.1943 р. о 15.00 есесівці забили дошками вхідні двері 8-го корпусу евакогоспіталю і кинули туди запалювальні боєприпаси. Будівля зайнялася, люди горіли живцем. Тих, хто намагався вистрибувати через

вікна, німці розстрілювали. З 400 поранених, які перебували на лікуванні у госпіталі, медперсоналу дивом вдалося врятувати лише 50 чоловік. Протягом двох наступних днів есесівці продовжували розстріли. Вони буквально полювали на безпомічних людей, які намагались сховатись в підвалах, підсобних приміщеннях госпіталю. Не вдалося врятуватись і тим, кого медики напередодні екзекуції перевели до приміщень Харківського медінституту. Апогеєм «вишуканої дикості» стало розп'яття ще живого червоноармійця на воротах сараю медінституту [17, с. 69-71].

Щодо загальної кількості загиблих у 1-му евакогоспіталі існують певні розбіжності. В Обвинувальному висновку у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області (далі – Обвинувальний висновок) було вказано 800 спалених і розстріляних поранених бійців і офіцерів [17, с. 19]. У акті Харківської обласної комісії з обліку та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників від 07.09.1943 р. мова йде про більше ніж 400 розстріляних та близько 300 спалених живцем поранених військовослужбовців Червоної армії [22, с. 166]. За підрахунками лікаря Г.З. Джінчвеладзе всього загинуло 600-650 чоловік [2, с. 30].

За показами свідків О.П. Беспалова та Д.В. Даниленко у 1942-1943 роках у Лісопарку в районі Сокольників німці проводили масові розстріли людей, серед яких були діти, жінки, люди похилого віку [17, с. 71-72].

Про трагічну долю харківських євреїв розповів суду Д.О. Серіков. 15-16 грудня 1941 року всі євреї міста рушили до бараків Верстатобудівного та Тракторного заводів. За невиконання наказу загрожував розстріл. Через комендантську годину переселенці, більшість з яких становили діти, жінки, люди похилого віку, не встигли добратись до місця призначення. Вони були змушені заночувати просто на вулиці в лютий мороз. Багатьом із них не вдалося дожити до ранку [17, с. 72].

Селянка А.З. Осмачко із сином Володимиром та 11 односельцями стали очевидцями масових страт, які проводили нацисти в Дробицькому яру. Щоб не залишати свідків своїх злочинів, карателі розстріляли і їх. Лише дивом А.З. Осмачко вдалося вижити. Під час страти вона втратила свідомість і впала до ями з трупами. Вночі жінка вибралася з рову і дісталася дому [20, с. 281].

Харків'янка У.М. Подкопай, яка проживала по вул. Рибній (нині – Коперативна), 8, поблизу гаража гестапо, засвідчила, що в дворі гаража бачила «душоугубку», з якої через несправність вивантажували трупи людей [17, с. 72].

Головний лікар М.І. Головка та свідок Гайдамак розповіли про розстріл хворих Стрілечанської психіатричної лікарні. 21.11.1943 р. до закладу прибули три німецькі офіцери: капітан і 2 лейтенанти та почали вимагати від медперсоналу отруїти пацієнтів. Отримавши відмову, протягом двох днів картелі виводили хворих групами по 10 чоловік у садок і з засідки розстрілювали людей. Таким чином було знищено 435 пацієнтів лікарні [17, с. 73-75; 4, с. 9-15].

У місцях масових поховань людей судово-медичної експертиза здійснила ексгумацію 1047 трупів (19 дітей та підлітків, 429 жінок та 599 чоловік віком від 2-х до 70-ти років) із 13 ям-могил. Дослідження були проведені на території 1-го евакогоспіталю, в лісопарковій зоні «Сокольники», в с. Подвірки, в Дробицькому яру, в с. Стрілеча, бараках ХТЗ. За одягом та особистими речами покійних було встановлено, що вони належали цивільному населенню та військовослужбовцям Червоної армії. Крім того, часто зустрічалися трупи повністю або частково роздягнені, що свідчило про те, що перед стратою жертв роздягали, забирали у них одяг і взуття. Судмедексперти зазначили, що спалені у бараках ХТЗ та інших місцях Харкова залишки трупів мали специфічне рожеве забарвлення та не містили механічних пошкоджень, що підтверджувало факт отруєння людей окисом вуглецю.

Судово-медична експертиза підсумувала, що цифра 30 тисяч, названа деякими підсудними та свідками, є дуже приблизною кількістю знищеного нацистами на території м. Харків та його околицях люду. Убивства вчинялись різними способами: шляхом отруєння

окисом вуглецю, пострілами з вогнепальної зброї, нанесенням смертельних ран тупими важкими предметами. Особливо жорстоке знищення тяжкопоранених червоноармійців в евакогоспіталі було пов'язане з їх спаленням, поєднане з розстрілами. Щоб приховати сліди своїх злочинів, у першу чергу отруєних у «душогубках», нацисти спалювали трупи в бараках ХТЗ. Таким чином, судово-медична експертиза підтвердила систематичне масове, планово організоване знищення цивільного населення та військовополонених [17, с. 75-79].

На судовому засіданні Військового трибуналу 4-го Українського фронту була названа загальна кількість убитих, повішених, заживо спалених, отруєних окисом вуглецю людей під час тимчасової окупації нацистами м. Харків і Харківської області. Вона склала більше 30 тисяч чоловік, близько 20 тисяч з них були розстріляні у Дробицькому яру [17, с. 92].

Враховуючи свідчення підсудних і свідків, а також спираючись на результати судово-медичної експертизи, державний обвинувач М.К. Дунаєв прийшов до висновку, що злочини, скоєні нацистами, це не випадкові факти звірств окремих німців, а спланована програма винищення населення СРСР. Були названі головні «натхненники» та винуватці масових убивств – А. Гітлер, Г. Герінг, Й. Гебельс, Г. Гімлер [17, с. 80]. Судом була доведена участь солдатів і офіцерів німецької армії, а також каральних органів у масових убивствах цивільного населення та військовополонених. Зокрема, 1-ї танкової дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням обергрупенфюрера військ СС Й. Дітріха; 3-ї танкової дивізії СС «Мертва голова», якою командував групенфюрер військ СС М. Зімон; Харківського загону СД очолюваного штурмбанфюрером Ф. Кранебіттером; групи німецької таємної польової поліції м. Харків (комісар поліції Кархан) [17, с. 81].

Необхідно зазначити, що у заключній промові державного обвинувача та у Вирокові Військового трибуналу [17, с. 81, 92] з переліку винуватців вчинення звірств на Харківщині зникли деякі підрозділи і особи, провина яких, відповідно до Обвинувального висновку, вважалася доведеною попереднім слідством. Це – 560-а група ГФП при штабі 6-ї німецької армії під керівництвом комісара поліції Меріца, а також заступник начальника групи німецької таємної польової поліції м. Харків секретар поліції Вульф [17, с. 20].

Оскільки війна з боку нацистської Німеччини, наголосив М.К. Дунаєв, носить характер широко організованого воєнного розбою, кримінальна відповідальність за вчинені злочинства лежить не тільки на німецькому уряді та Верховному командуванні гітлерівської Німеччини, а й на безпосередніх виконавцях злочинів. Накази вищого командування не звільняють їх від кримінальної відповідальності. Посилаючись на Московську декларацію, прокурор дійшов висновку, що підсудні громадяни Німеччини – В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рецлав підлягають дії радянських законів як кримінальні злочинці. Всі вони, як і зрадник Батьківщини М. Буланов, винні в злочинах, передбачених частиною 1-ю Указу від 19.04.1943 р., і мають бути засудженні до смертної кари через повішення [17, с. 83-86].

В останньому слові підсудні одногolosно заявили, що діяли не з власної волі, а за наказом вищого німецького військового командування і уряду. Вони твердили, що зазнали агресивної ідеологічної обробки з боку нацистських лідерів і виховувались в дусі расової теорії переваги німецької раси над іншими «неповноцінними народами» [17, с. 87-90].

Адвокати підсудних М.В. Коммодов, С.К. Казначеев та М.П. Белов лише формально намагалися пом'якшити вирок і зберегти життя своїм підзахисним. Застосовуючи загальну юридичну практику, вони просили суд взяти до увагу той факт, що злочини були скоєні з примусу вищого командування, врахувати каяття підсудних та їх вік [17, с. 86-87].

Суд повністю визнав провину підсудних. Керуючись ст. 296 КПК УРСР і Указом від 19.04.1943 р. Військовий трибунал засудив В. Лангхельда., Г. Ріца, Р. Рецлава та М. Буланова до повішення. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав.

19.12.1943 р. об 11.00 підсудні були повішені на Благовіщенському ринку у присутності 40 тисяч чоловік. Місце було обрано не випадково. Саме на цій центральній торговій площі Харкова під час окупації нацисти проводили публічні страти.



**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Під час судового слідства шляхом допиту підсудних, свідків, проведення судово-медичної експертизи Військовим трибуналом 4-го Українського фронту були встановлені факти масового знищення цивільного населення та військовополонених на території міста Харкова і Харківської області під час тимчасової окупації. З усією переконливістю було доведено, що дані злочини це не поодинокі випадки звірств окремих німців чи підрозділів, а цілеспрямована політика гітлерівської Німеччини, спрямована на повне або часткове знищення цілих народів та окремих етнічних груп. Притягненню до кримінальної відповідальності за скоєні злочини, на думку суду, підлягали не тільки німецький уряд та Верховне командування гітлерівської Німеччини, а й безпосередні виконавці злочинів. У своїх діях Харківський трибунал спирався на Московську декларацію, зокрема у тій частині, де мова йшла про повернення злочинців на місця вчинення злочинств та покарання їх за законами тих країн, на чийй території вони були скоєні. До відповідальності були притягнуті військовослужбовці Вермахту та німецької поліції – В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рейнгард, а також пособник – М. Буланов. Підсудні повністю визнали свою провину і були засуджені у відповідності до радянських законів – Указу від 19.04.1943 р.

Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував тезу, яка стала нарижним каменем міжнародного кримінального права: «Злочин скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності».

Очевидно, що Харківський суд – це типовий добре підготований радянський показовий процес. Проте на відміну від вигаданих звинувачень, які були характерні для судів над «ворогами народу», даний судовий розгляд базувався на реальних фактах масового убивства нацистами цивільного населення та військовополонених. Як зазначив Е. Стівенс, під час проведення харківського суду всі юридичні тонкощі були дотримані, підсудні мали можливість вільно висловлюватись, кожне слово, «аж до коми», було перекладене німецькою мовою [25, с. 112]. Американські кореспонденти були абсолютно переконані у законності висунутих звинувачень та справедливості винесеного вироку [24].

Харківський судовий процес став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців – громадян Німеччини, заклав підвалини міжнародного кримінального права та надав прискорення у прийнятті рішення щодо проведення суду над головними воєнними злочинцями гітлерівської Німеччини. Матеріали Харківського трибуналу під номером СРСР-32 були використані на Нюрнберзькому процесі у якості доказу злочинної діяльності німецького уряду [8, с. 86-87].

### Література

1. Бирштейн В.Я. СМЕРШ смертельное оружие Сталина / Послеслов. Б.В. Соколова; авториз. пер. с англ. С.С. Гитмана. Москва: АИРО-XXI, 2018. 832 с.
2. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни: мемуари та публіцистика. 2-ге вид. випр. й доп. / За заг. ред. В.М. Лісового та Ж.М. Перцевої. Харків: ХНМУ, 2015. 184 с.
3. Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Выпуск 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1945. 392 с.
4. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині (Збірник документів). Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. 56 с.
5. Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва: Астрель: АСТ, 2010. 800 с.
6. Епифанов А.Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Академия управления МВД России. Москва, 2001. 445 с.
7. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва: Наука, 1975. 239 с.

8. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов: В 8 т. Москва: Юрид. лит., 1991. Т5. 672 с.
9. Протокол допроса военнопленного Г. Янчи о службе в лагере для военнопленных Дулаг-231. 29 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231> (дата звернення 12.12.2020).
10. Протокол допроса обвиняемого Буланова Михаила Петровича, бывшего сотрудника гестапо, шофера зондеркоманды СД СК-4А, о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированной территории СССР. 14 ноября 1943 г URL: <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha> (дата звернення: 14.02.2021).
11. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистской армии на оккупированных территориях СССР. 28 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення: 14.02.2021).
12. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о карательной деятельности в оккупированном городе. 26 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення 12.12.2020).
13. Протокол допроса свидетеля военнопленного К. Коша об использовании «газовых автомобилей» для уничтожения советских граждан. 27 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-yprekhotnoy-divizii-vermakhta> (дата звернення: 14.02.2021).
14. «Смерш»: Исторические очерки и архивные документы. Москва: Издательство Главархив Москвы; ОАО «Московские учебники и Картолитография», 2003. 343 с.
15. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. документов / Науч. редактор и составитель Н.С. Лебедева. Москва: МФД, 2012. 624 с.
16. Сталинградская эпопея: Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ. Москва: «Звонница МГ», 2000. 496 с.
17. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.
18. Суд идет. Харьковский процесс 1943. URL: <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=HsDlM65ZlVo> (дата звернення: 29.11.2020).
19. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. 132 с.
20. Толстой А.М. Военная публицистика / Сост. и автор примечаний И.В. Кузнецов. Москва: Воениздат, 1984. 318 с.
21. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов / Рук. проекта А. Подопригора. Ред.-сост. В. Вохмянин Харьков: Издательский Дом Райдер, 2008. 84 с.
22. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941-1943). Сборник документов и материалов. Харьков: Изд-во «Прапор», 1975. 428 с.
23. Bazyler Michael J., Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. 2012. № 77. S. 77-138 . URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 03.08.2020).
24. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 12.09.2020).

25. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 с. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1) (дата звернення: 14.02.2021).

### References

1. Birshitejn V.YA. SMERSH smertel'noe oruzhie Stalina [SMERSH Stalin's Deadly Weapon] (in Russian) / Posleslov. B.V. Sokolova; avtoriz. per. s angl. S.S. Gitmana. Moskva: AIRO-KHKHI, 2018. 832 s.
2. Vustamy` spogadiv i pam'yati. Vy`shha medy`chna shkola Xarkivshhy`ny` v roky` Drugoyi svitovoyi vijny`: memuary` ta publicity`sty`ka [Through the Lips of Reminiscences and Memory. Higher Medical School of Kharkiv Region during the World War II: memoirs and journalism] (in Ukrainian). 2-ge vy`d. vy`pr. j dop. / Za zag. red. V.M. Lisovogo ta Zh.M. Percevoyi. Xarkiv: XNMU, 2015. 184 s.
3. Dokumenty obvinyayut: sbornik dokumentov o chudovishchnykh prestupleniyakh nemecko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetsoj territorii [The Documents Are Accused: A Collection of Documents about the Monstrous Crimes of the German Fascist Invaders in Soviet Territory] (in Russian). Vypusk 2. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1945. 392 s.
4. Zvirstva i zlochy`ny` nimecz`ko-fashy`sts`ky`x zagarbny`kiv na Xarkivshhy`ni (Zbirny`k dokumentiv) [Atrocities and Crimes of the German Fascist Invaders in Kharkiv Region (Collection of documents)] (in Ukrainian). Ky`yiv-Xarkiv: Ukrayins`ke derzhavne vy`davny`cztvo, 1944. 56 s.
5. Zvyagincev A.G. Nyurnbergskij process. Bez grifa «Sovershenno sekretno» [Nuremberg Trials. Unclassified] (in Russian). Moskva: Astrel': AST, 2010. 800 s.
6. Epifanov A.E. Otvetstvennost' za voennye prestupleniya, sovershennye na territorii SSSR v period Velikoj Otechestvennoj vojny [Responsibility for War Crimes Committed in the Territory of the USSR during the Great Patriotic War] (in Russian): dis. ... d-ra jurid. nauk : 12.00.01 / Akademiya upravleniya MVD Rossii. Moskva, 2001. 445 s.
7. Lebedeva N.S. Podgotovka Nyurnbergskogo processa [Preparation of the Nuremberg Trials] (in Russian). Moskva: Nauka, 1975. 239 s.
8. Nyurnbergskij process: Sbornik materialov: V 8 t [Nuremberg Trials: Collection of materials: In 8 vol.] (in Russian). Moskva: Yurid. lit., 1991. T5. 672 s.
9. Protokol doprosa voennoplennogo G. Yanchi o sluzhbe v lagere dlya voennoplennykh Dulag-231. 29 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Prisoner of War G. Yanchi about Service in the Camp for Prisoners of War Dulag-231. November 29, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231> (data zvernennya 12.12.2020).
10. Protokol doprosa obvinyaemogo Bulanova Mikhaila Petrovicha, byvshego sotrudnika gestapo, shofera zonderkomandy SD SK-4A, o zlodenyaniyakh nemecko-fashistskikh vojsk na okkupirovannoj territorii SSSR. 14 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Accused Mikhail Petrovich Bulanov, a Former Employee of the Gestapo, Driver of the SD SK-4A Sonderkommando, about the Atrocities of the German Fascist Troops in the Occupied Territory of the USSR. November 14, 1943. ] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha> (data zvernennya: 14.02.2021).
11. Protokol doprosa obvinyaemogo Rica Gansa, byvshego untershturmfyurera SS, zamestitelya komandira roty SS v g. Taganroge Rostovskoj oblasti o zlodenyaniyakh nemecko-fashistskoj armii na okkupirovannykh territoriyakh SSSR. 28 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Accused Hans Ritz, Former SS Untersturmführer, Deputy Commander of the SS Company in Taganrog, Rostov Region, about the Atrocities of the German Fascist Troops in the Occupied Territory of the USSR. November 28, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (data zvernennya: 14.02.2021).
12. Protokol doprosa obvinyaemogo Rica Gansa, byvshego untershturmfyurera SS, zamestitelya komandira roty SS v g. Taganroge Rostovskoj oblasti o karatel'noj deyatel'nosti v okkupirovannom

- gorode. 26 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Accused Hans Ritz, Former SS Untersturmführer, Deputy Commander of the SS Company in Taganrog, Rostov Region, about punitive activities in the occupied city. November 26, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (data zvernennya 12.12.2020).
13. Protokol doprosa svidetelya voennoplenного K. Kosha ob ispol'zovanii «gazovykh avtomobileJ» dlya unichtozheniya sovetских grazhdan. 27 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Prisoner of Witness, War K. Kosh, about the Use of «Gaswagens» for the Destruction of Soviet Citizens. November 27, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta> (data zvernennya: 14.02.2021).
14. «Smersh»: Istoricheskie ocherki i arkhivnye dokumenty [«SMERSH»: Historical Sketches and Archival Documents] (in Russian). Moskva: Izdatel'stvo Glavarkhiv Moskvy; OAO «Moskovskie uchebniki i KartolitografiYA», 2003. 343 s.
15. SSSR i Nyurnbergskij process. Neizvestnye i maloizvestnye stranicy istorii: Sb. Dokumentov [USSR and the Nuremberg Trials. Unknown and Little-Known Pages of History: Collection of documents] (in Russian). / Nauch. redaktor i sostavitel' N.S. Lebedeva. Moskva: MFD, 2012. 624 s.
16. Stalingradskaya ehpopeya: Materialy NKVD SSSR i voennoj cenzury iz Central'nogo arkhiva FSB RF [The Stalingrad Epic: Materials of the NKVD of the USSR and Military Censorship from the Central Archives of the FSB of the Russian Federation.] (in Russian). Moskva: «Zvonitsa MG», 2000. 496 s.
17. Sudebnyj process po delu o zverstvakh nemecko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh posobnikov na territorii gor. Khar'kova i Khar'kovskoj oblasti v period ikh vremennoj okkupacii [The Trial in the Case of the Atrocities of the German Fascist Invaders and Their Accomplices in the Territory of Kharkiv and Kharkiv Region during Their Temporary Occupation.] (in Russian). Moskva: OGIZ – Gospolitizdat, 1943. 96 s.
18. Sud idet. Khar'kovskij process 1943 [Court is Now in Session. Kharkiv Trial 1943] (in Russian). URL: <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=HsDIM65ZIVo> (data zvernennya: 29.11.2020).
19. Sudovyj proces pro zvirstva nimecz`ko-fashy`sts`ky`x zagarbny`kiv na tery`toriyi m. Xarkova i Xarkivs`koyi oblasti v period yix ty`mchasovoyi okupaciyi [The Trial of the Atrocities of the Nazi Invaders in the Territory of Kharkiv and Kharkiv Region during Their Temporary Occupation] (in Ukrainian). Ky`yiv-Xarkiv: Ukrayins`ke derzhavne vy`davny`cztvo, 1944. 132 s.
20. Tolstoj A.M. Voennaya publicistika [Military journalism] (in Russian) / Sost. i avtor primetanj I.V. Kuznecov. Moskva: Voenizdat, 1984. 318 s.
21. Khar'kov, 1943-j. Osvobozhdennyj navsegda! Sbornik dokumentov i materialov [Kharkiv, 1943. Freed forever! Collection of Documents and Materials] (in Russian). / Ruk. proekta A. Podoprigora. Red.-sost. V. Vokhmyanin Khar'kov: Izatel'skij Dom Rajder, 2008. 84 s.
22. Khar'kovshchina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (iyun' 1941-1943). Sbornik dokumentov i materialov [Kharkivshchina during the Great Patriotic War (June 1941-1943). Collection of Documents and Materials] (in Russian). Khar'kov: Izd-vo «PrapoR», 1975. 428 s.
23. Bazyler Michael J., Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. 2012. № 77. S. 77-138 . URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 03.08.2020).
24. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 12.09.2020).
25. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 с. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1) (дата звернення: 14.02.2021).

**ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ В  
УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ЛІТА 1941-1942 РР.:  
ОГЛЯД НОВІТНЬОЇ ЗАХІДНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.**

**Л. А. Прилуцька**

Харківський національний автомобільно-дорожній університет  
sci\_khadi@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>.

*У статті проаналізовано особливості висвітлення західними вченими проблем організації та ефективності партизанського руху в Україні, який, на їхню думку, мав досить складний і неоднозначний феномен. Розглянута роль різного роду чинників, які мали місце при створенні та керівництві загонами, включаючи фактор як керівництва рухом зверху, так і фактор стихійності. З'ясовано обставини, які послужили каталізатором його розширення у 1943 р.; з критичної точки зору розглянуто тезу «всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників», до якої західні вчені завжди ставилися зі скепсисом. Виокремлено певні протиріччя у працях істориків Західної Європи, США, Канади, інших держав щодо оцінки ефективності партизанських дій. Не залишилися поза увагою авторів характерні проблеми, пов'язані зі ставленням лідерів радянської влади до надмірної, як їм здавалося, самостійності партизанів. Уточнюють західні історики також і взаємовідносини між партизанами та місцевим населенням, які не завжди були безхмарними. Крім того, вони постійно підкреслюють байдужість партизанських лідерів до явищ Голокосту. Більше того, як правило, партизани єврейського походження часто відчували себе захищеними від антисемітських проявів лише у однонаціональних єврейських загонах. Складним було становище дівчат і жінок-партизанок, багато з них через агресивну поведінку партизанів-чоловіків були вимушені ставати коханками певних командирів. Наголосимо, що уже у класичному творі професора Висконсінського університету Джона Армстронга (1922-2010) «Радянські партизани. Легенда і дійсність, 1941-1944» стверджувалося, що до осені 1942 р. в Україні майже не було партизанів. Винятком були регіони Сумщини й Чернігівщини; за його оцінками, навіть на початку 1943 р. в Україні налічувалося не більше 20 тис. партизанів. Прикметно, що історичний департамент армії США в роки «холодної війни» уважно відстежував радянські публікації, присвячені діяльності радянських партизанів. У 1965 р. зібрана там бібліографія книг, нарисів, спогадів, збірників документів щодо партизанського руху на окупованій території СРСР склала 227 назв. Західні вчені підтримували формулу «недобровільного руху Опору», яка існувала на окупованих землях не лише України. На їхню думку, діяльність партизанів мала більше психолого-політичне, ніж суто військове значення – тобто населення повинно було відчувати, що вони – представники радянської влади.*

**Ключові слова:** партизани, каральні операції, заручники, ставлення населення, УШПР, морально-психологічні фактори, гендерне питання.

*В статье проанализированы особенности освещения западными учеными проблем организации и эффективности партизанского движения в Украине, которое, по их мнению, представляло собой довольно сложный и неоднозначный феномен. Рассмотрена роль разного рода факторов, имевших место при создании и руководстве отрядами, включая фактор как руководства движением сверху, так и фактор стихийности. Выяснены обстоятельства, послужившие катализатором расширения движения в 1943 г.; с критической точки зрения*

рассмотрен тезис «всенародной борьбы против немецко-фашистских захватчиков», к которому западные ученые всегда относились со скепсисом. Выделены определенные противоречия в трудах историков Западной Европы, США, Канады, других государств по оценке эффективности партизанских действий. Не остались без внимания авторов характерные проблемы, связанные с отношением лидеров советской власти к чрезмерной, как им казалось, самостоятельности партизан. Западные историки также обращают внимание и на не всегда безоблачные взаимоотношения между партизанами и местным населением. Кроме того, они постоянно подчеркивают безразличие партизанских лидеров к явлениям Холокоста. Более того, как правило, партизаны еврейского происхождения часто чувствовали себя защищенными от антисемитских проявлений только в однонациональных еврейских отрядах. Сложным было положение девушек и женщин-партизанок, многие из них из-за агрессивного поведения партизан-мужчин были вынуждены становиться любовницами отдельных командиров. Отметим, что уже в классическом произведении профессора Висконсинского университета Джона Армстронга (1922-2010) «Советские партизаны. Легенда и действительность, 1941-1944» утверждалось, что к осени 1942 г. в Украине почти не было партизан. Исключение составляли регионы Сумщины и Черниговщины; по его оценкам, даже в начале 1943 г. в Украине насчитывалось не более 20 тыс. партизан. Примечательно, что исторический департамент армии США в годы холодной войны внимательно отслеживал советские публикации, посвященные деятельности советских партизан. В 1965 г. собранная там библиография книг, очерков, воспоминаний, сборников документов о партизанском движении на оккупированной территории СССР составила 227 названий. Западные ученые поддерживали формулу «недобровольного движения Сопротивления», применимую ко всем оккупированным землям, а не только к Украине. По их мнению, деятельность партизан имела больше психолого-политическое, чем чисто военное значение, то есть население должно было чувствовать, что они представители советской власти.

**Ключевые слова:** партизаны, карательные операции, заложники, отношение населения, УШПД, морально-психологические факторы, гендерный вопрос.

*The article analyzes the peculiarities of western scientists' coverage of the problems of organization and effectiveness of the guerrilla movement in Ukraine, which, in their opinion, had a rather complex and ambiguous phenomenon. The role of various factors that took place in the creation and leadership of the detachments, including both the factor of upper leadership of the movement, and the factor of spontaneity, has been examined. The circumstances that served as an accelerator for its expansion in 1943 have been clarified; the thesis of the "nationwide struggle against the Nazi invaders", to which western scientists have always been skeptical, has been considered from a critical point of view. There are some contradictions in the works of historians of Western Europe, the United States, Canada and other countries to the estimation of the effectiveness of guerrilla action. The authors did not ignore the typical problems associated with the attitude of Soviet leaders to the seemingly excessive independence of the guerrillas. Western historians also clarify the relationship between the guerrillas and the local community, which has not always been cloudless. In addition, they constantly emphasize the indifference of guerrilla leaders to the events of Holocaust. Moreover, as a rule, partisans of Jewish origin often felt protected from anti-Semitic manifestations only in mono-ethnic Jewish detachments. The situation of girls and women guerrillas was rather difficult; many of them were forced to become mistresses of certain captains due to the aggressive behavior of male guerrillas. It should be highlighted that the classic work of D.A. Armstrong (1922-2010), Professor of the University of Wisconsin, "Soviet guerrillas. Legend and Reality, 1941-1944" stated that by the autumn of 1942 there were almost no guerrillas in Ukraine. The exceptions were the regions of Sumy and Chernihiv; according to his estimates, even at the beginning of 1943 there were no more than 20,000 guerrillas in Ukraine. It is noteworthy that the historical department of the US Army during the Cold War was monitoring closely the Soviet*

*publications on the activities of Soviet guerrillas. In 1965 the bibliography of books, essays, memoirs, and collections of documents on the guerrillas group in the occupied territory of the USSR, which was collected there, figured up to 227 titles. Western scientists supported the formula of the "involuntary Resistance Movement" that existed in the occupied lands not only in Ukraine. According to them, the activities of the guerrillas had more psychological and political significance than purely military one - that is, the population should have felt that they were the representatives of the Soviet government.*

**Key words:** *guerrillas, punitive operations, hostages, attitude of the community, UHGM, moral and psychological factors, gender issue.*

На думку проф. Д. Поля – керівника відділу сучасної історії, історії Східної та Південно-Східної Європи в університеті Клагенфурта (Австрія), до початку 90-х рр. ХХ ст. Захід мало надавав уваги темі боротьби партизанів і підпільників України, «білою плямою» залишалися антипартизанські акції нацистів на Волині, злочини проти населення. Історики критично ставилися і до створеного радянською пропагандою міфу про партизанський рух як «другий фронт», неодноразово підкреслювали, що до другої половини 1942 р. в Україні партизанів було дуже мало [3, с. 130-133]. Зауважимо, що навіть на початку ХХІ ст. в Україні не було чіткої ясності ні щодо чисельності партизанів (з фантастичної цифри 501 тис. у 60-х рр. перейшли до 220 тис., хоча реально більше 50 тис. партизанів в Україні не існувало), ні кількості знищених ними ворогів. 22 вересня 2004 р. газета «Голос України» знову надала міфічну кількість партизанів республіки – 517 тис., а через 10 років було повідомлено, що втрати німців, їхніх союзників від дій партизанів начебто склали біля 100-150 тис. Нагадуємо, що такий переможний тон щодо ефективності партизанської боротьби поклав ще у 1945 р. керівник ЦШПР П.К. Пономаренко. Він бездоказово стверджував, що радянські партизани, наприклад, знищили 30 генералів, 6336 офіцерів, 1520 пілотів ворога [21]. Таким чином, праці західних авторів, які базуються на широкій джерельній базі, особливо після 1991 р., вносять певну ясність у ці питання. Хоча в процесі націоналізації історії України у ХХІ ст. серед вітчизняних істориків немає спільної думки щодо ефективності дій проти окупантів радянських партизанів і загонів УПА. Так, у травні 2020 р. С. Бутко зазначав, що вояки УПА знищили 12-18 тис. німців, їхніх союзників, колаборантів, а радянські партизани – біля 10 тис. Хоча в лавах УПА знаходилося десь 34-51 тис. бійців, а партизанські загоны все ж налічували більше 100 тис. У свою чергу, А.В. Кентій вважав, що антирадянських партизанів було у 2-3 рази більше, ніж радянських. Тому звернення до праць зарубіжних авторів, які є політично незаангажованими, необхідне для з'ясування цього протиріччя.

Новітні праці істориків України переконливо доводять, що розвиток партизанського руху в Україні, незважаючи на створення 20 червня 1942 р. Українського штабу партизанського руху, проходив надто складно. Відомо, що за півроку після початку німецько-радянської війни в Україні було сформовано досить багато загонів, у яких налічувалося більше 30 тис. партизанів. Однак уже у вересні 1941 р. німецький абвер повідомляв, що загоны слабкі, їх швидко охоплює паніка, фіксувалося масове дезертирство і навіть втеча командирів. О. Гогун наводить характерний випадок у Красноармійську Сталінської обл.: з появою німців всі 24 партизани зареєструвалися у комендатурі і отримали дозвіл працювати на залізниці. Керівництво Рейхскомісаріату «Україна» відзначало, що не тільки громадяни Західної України, але й «східняки» менш лояльні до комуністів, ніж росіяни і білоруси. Полковник І. Старінов («режисер рейкової війни») доповідав у березні 1944 р., що населення Тернопільщини, Львівщини налаштоване дуже вороже до радянських партизанів. Не випадково загін під керівництвом М.І. Шукаєва, просуваючись через Галичину в напрямі Словаччини, поніс значні втрати [3]. Як писав у 2013 р. О. Білоус, у серпні 1942 р. центрами партизанського руху в Україні були регіони навколо Бахмача, Щорса, Грем'ячого, Середина Буди, протягом травня-липня 1942 р. активно діяв Путивльський загін С. Ковпака. Чернігівські партизани О. Федорова і М. Попудренка в Україні проводили господарські

операції, а дислокувалися на території Брянських лісів. УШПР двічі (у липні 1942 і лютому 1943 рр.) висловлював докори частині загонів у відсиджуванні та бездіяльності. Між тим М.С. Хрущов самовпевнено доповідав до Ставки Верховного головнокомандування, що з 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р. на території 6 окупованих областей України начебто партизанами знищено 34927 ворожих солдатів та офіцерів, поліцаїв, старост, 20 літаків, 107 бронемашин, 7 бронепоездів. Справжні ж цифри втрат окупантів були набагато скромніші. Ще більш фантастичні дані щодо кількості ліквідованих ворогів за 1941-1944 рр. надав пізніше УШПР, орієнтуючись на донесення командирів з'єднань і загонів, – 468 тис. [1, с. 102-106]. Більше того, навіть 8 травня 2013 р. у прес-релізі посольства України у Греції повідомлялося: партизани і підпільники України протягом літа 1941-1944 рр. знищили 465 тис. німців, розбили 411 гарнізонів та поліцейських дільниць, 56 штабів, підірвали 1566 танків і броньовиків, 13500 автомобілів, знищили 820 гармат і мінометів і т.д. В республіці начебто було 2,2 млн бійців опору, у тому числі – 620 тис. партизанів та підпільників у 46 загонах, 2 тис. груп, 3800 підпільних організацій, а це теж невірно.

Сучасні українські історики досить об'єктивно, без перебільшень і замовчувань, надають реальний стан боротьби в тилу проти окупантів. Так, О. Салата підкреслила, що з кінця червня 1941 р. до травня 1942 р. на більшості окупованої території України широкого опору не було організовано. І лише взимку 1943-1944 рр. партизанський рух дійсно став масовим [22, р. 44]. Крім того, історики доводять, що досить часто партизани не мали права через свою байдужу поведінку до страждань мирного населення від репресій німецьких чи угорських військ називати себе «Народними месниками». Цей висновок добре задокументований у статті О.М. Солтана щодо трагедії в Корюківці 27 лютого 1943 р., коли більше 5 тис. партизанів загону О. Федорова не прийшли на допомогу жителям, яких знищили 500 карателів. Потім, коли фашисти прибули 9 березня довершувати свою катівську справу, у загоні в цей день бучно відзначали присвоєння звання Героя Радянського Союзу Г. Балицькому [4, с. 45]. Навпаки, коли 21 жовтня 1943 р. німці планували спалити в селі Круте на Житомирщині 400 жителів, загін М.І. Шукаєва врятував їх, атакувавши окупантів [2, с. 182].

Як вважає І. Капась, до весни 1942 р. в Україні не менше 30 тис. партизанів було знищено або вони відмовилися від боротьби. Командири загонів, як писав комісар Чернігівського загону В. Дружинін, відмовлялися зараховувати оточенців, особливо з Київського котла. Тому їм доводилося створювати власні загани, які називали «дикими», якщо не мали зв'язку з УШПР. З червня 1942 р. Центр закидав у ворожий тил групи організаторів, але до жовтня 1942 р. партизанським рухом були охоплені лише Сумська, Чернігівська, частина Житомирської області. Навесні 1943 р. УШПР тримав зв'язок з 8 з'єднаннями, 82 невеликими загонами, у яких налічувалося 14 тис. бійців. Причому Центру стало відомо, що командири деяких загонів, щоб не наражати населення на репресії, не ставили завданням знищувати німців, а вели пропаганду, допомагали військовополоненим, перешкоджали вивозу до рейху продовольства, знищували сільськогосподарський реманент. Між тим Центр наполегливо вимагав вбивати окупантів, не звертаючи увагу на терор німців, які широко використовували метод колективних покарань. Як вірно вказує І. Капась, стосунки партизанів з населенням – важка тема, тому що з боку народних месників допускалися грабунки, пияцтво, насильство, у тому числі й сексуальне [16].

Вперше стислий аналіз партизанського руху (на території Білорусі) у 1942 р. зробив американський письменник Е. Колдуелл у своєму романі [7]. В ньому, звичайно, не була представлена істина, тому що він писав про події у Білорусі, знаходячись з кінця червня до кінця грудня 1941 р. у Москві. Тому судити про ефективність діяльності партизанських загонів він не міг. Попередньо зазначимо, що в цьому питанні західні історики одноставно відкидають дані радянської пропаганди, що стверджувала про знищення партизанами на окупованих землях СРСР більше мільйона окупантів та їхніх пособників. Сумно, що в Радянському Союзі, як зазначав у 1978 р. Б. Дмитришин (1925-2020) – професор



Портлендського університету, до кінця 70-х рр. так і не було створено синтетичної історії партизанського руху [14, р. 25].

Класичною, добре відомою працею про партизанський рух в окупованих регіонах СРСР є збірник статей під редакцією професора Висконсінського університету Джона А. Армстронга (1922-2010) – «Радянські партизани. Легенда і дійсність, 1941-1944», що вийшов у 1964 р. Він визначав три етапи партизанської боротьби в Україні, які потім були сприйняті іншими вченими: I етап – кінець червня-грудня 1941 р. (імпровізація, хаос, дезертирство, масова загибель партизанів, конкурентна боротьба між партією, НКВС та Червоною армією за керівництво партизанським рухом); II етап – кінець 1941 р. – осінь 1942 р. (посилення централізації, створення партизанських бригад); III етап – осінь 1942 р. – кінець літа 1944 р. (розширення масштабів боротьби, автономність дій УШПР, організація рейдів). Зазначав, що до осені 1942 р. в Україні майже не було партизанів, хоча сам дезавував цей висновок, вказавши, що 2 вересня 1942 р. УШПР наказав загонам С. Ковпака і О. Сабурова передислокуватися на Правобережну Україну. Джон А. Армстронг, використавши радянські документи, захоплені вермахтом, неодноразово вказував на величезні втрати партизанів у 1941 р., розпад частини загонів, дезертирство. Згідно його оцінок, навіть на початку 1943 р. в Україні було не більше 20 тис. партизанів. В іншому разі окупанти не мали б змоги майже безперешкодно постачати продовольство армії та рейху.

Зокрема, нинішній професор Трансильванського університету (м. Лексингтон, штат Кентуккі) Кеннет Слєп'ян ще у 1994 р. захистив у Висконсінського університеті дисертацію «Народні месники: радянські партизани, сталінське суспільство і політика Опору, 1941-1944». Потім видав кілька праць, у яких описував партизанський рух як «соціальний феномен», створений згідно сталінських лекал і обставин «винищувальної війни». На його погляд, певна автономія партизанів, необхідність приймати самостійні рішення, недовіра до них стали головною причиною створення 30 травня 1942 р. Центрального штабу партизанського руху, існування в загонах представників НКВС/НКДБ, залишення, на відміну від армії, посади комісара. Характерно, що Кеннет Слєп'ян мало цікавився результатами бойової діяльності партизанів, приділяючи основну увагу характеристиці морально-психологічного стану бійців, соціального й національного складу загонів, ролі оточенців, співвідношенню добровільного й примусового чинників при вступі до їхнього складу [25; 27, р. 2-5; 27, р. 2-13, 20-23; 26, р. 118, 252].

Дещо надуману причину створення УШПР називає Джеремі Сміт з Кембриджського університету: тому що Кремль вважав партизанів України нащадками козаків. Аналогічно начебто було поіменовано колишнє з'єднання С. Ковпака «Першою українською дивізією» [28, р. 136]. Насправді ці дії, як і створене пізніше Міністерство оборони України, було звичайною для влади політичною грою.

Йоахім фон Мейєн у 2014 р. розглянув теоретичні проблеми «малої війни» з юридичної, військової, моральної точки зору. Не ясно, зауважує він, партизанські загони формувалися більше для допомоги фронту чи ліквідації колаборантів, хоча ці завдання поєднувалися. Автор писав: якщо у партизанів була військова форма і відповідно дисципліна, тоді вони за статутом наближалися до солдатів регулярної армії, а якщо цього не було – до терористів. Він виокремив також основні якості партизанів: впертість, висока мотивація й воля до опору, бойова мораль, мінімальні побутові потреби і максимальне бажання виконати воєнно-політичні завдання, тривалість боротьби, асиметричне керівництво, певна військова слабкість, відмова від усталених правил військових дій, потенціал раптовості і саботажних акцій. Партизани, підкреслює Йоахім фон Мейєн, повинні насамперед виснажувати ворога, уникати затяжних боїв, їхні операції ставлять за мету якнайбільше виснажувати ворога, перешкоджати відпочинку, підриваючи тим самим здоров'я солдатів. Він підкреслює, що як німецькі, так і радянські накази породжували жорстокість, ненависть і знущання [18, S. 8-19, 51-54].

Доцентка вищої школи соціальних наук у Парижі М. Церович, проаналізувавши радянські документи, у тому числі – «партизанських судів», дійшла висновку, що основним завданням партизанів була боротьба з колаборантами. Крім того, згідно вказівок Центру, вони всіляко втягували населення до спіралі насильства. Лише загін С. Ковпака протягом 12 січня – 1 квітня 1942 р. знищив 125 поліцаїв, спалив їхні будинки, нерідко розстрілювали і їхні сім'ї. Для звичайної частини партизанів навіть остарбайтери вважалися зрадниками, тому що не йшли до партизанів. Характерною була промова О. Сабурова 7 серпня 1943 р. у селі Єліне. Він заявив: хто зі здатних до опору окупантам відсиджувався – будемо карати після перемоги, а хто був проти партизанів – зітремо з землі разом з потомками. Для «народних месників» і військовополонені вважалися боягузами, дезертирами (крім тих, що потрапили до полону пораненими). Для А. Рібера – патріарха американської радянології – події 1939-1944 рр. у Радянському Союзі – продовження громадянської війни. Дійсно, весь період окупації партизани складали списки колаборантів, а нерідко після вигнання німців чи угорців самочинно розстрілювали поліцаїв і старост [8, р. 205-208; 10, р. 240-250].

Ще у 2014 р. деякі західні вчені зазначали, що у ФРН, Великій Британії, Північній Америці мало вивчають партизанський рух в окупованому СРСР. Ігнорувався розмах боротьби, недостатньо і потрібної інформації; історики все ще були «зачаровані» Сталінською та Курською битвами; багато жителів Заходу не уявляли істотної різниці між опором нацистам у країнах Західної Європи і окупованому СРСР. Нерідко вчені користуються з мемуарів колишніх партизанів, що публікувалися у Радянському Союзі, а в них – надто багато перебільшень і замовчувань. Британський історик Нік Корніш навів типовий приклад з цензурою книги А. Цесарського (лікар у загоні Д. Медведєва), про яку той йому розповів: пишеть не так, як було, а як треба, щоб було. На прикладі формування загону С. Ковпака восени 1941 р. Н. Корніш показав, яке недовір'я існувало до тих, що вступали до партизанських лав (якщо вони були не комсомольцями і не комуністами). Влада боялася т.зв. «партизанщини», тобто певної самостійності, не рекомендувала спершу створювати загони зі складом більше ніж 75-150 осіб. Автор виділяє два різновиди загонів: ті, що формувалися місцевими лідерами (наприклад, загін С. Ковпака), і ті, що створювалися Центром – загін Д. Медведєва. Щоб збільшити їхню чисельність, заборонялося розформовувати винищувальні батальйони під загрозою військового трибуналу. Влада наказала перетворювати їх на партизанські загони примусово [11, р. 12-13; 12, р. 4-20].

В дисертації Яна Манна (Державний університет Арізони) розглянуто дискусію щодо змісту шеститомної історії Великої Вітчизняної війни 60-х рр., підготовленої радянськими істориками. Опоненти цієї праці стверджували, що масового партизанського руху не існувало б, якби фашисти не чинили масових звірств над населенням. Полковник І.Г. Старинов не згодився з перебільшеною роллю комуністичної партії у створенні партизанських загонів і керівництві ними. Крім того, він заявляв, що ЦШПР не мав значного позитивного впливу на дії партизанів, тому що штовхав їх на шахрайські приписки, плутанину; ефект «рейкової війни» був значно нижчим, ніж про це говорилося. Під час дискусії, яка відбувалася 23 лютого 1959 р. опоненти офіційної точки зору заявляли: партизанський рух – зовсім не спонтанна реакція населення, бо багато людей вірили Сталіну. Адже жодний партизанський загін не виник спонтанно, а ветерани, що були ополченцями, свідчили: ми не бачили жодного більшовика, тому формували загони з допомогою місцевих патріотів [17, р. 272-274, 307-317]. Майор армії США П. Харгроув у 2016 р. підтвердив подвійну роль ЦШПР і УШПР, помилковість рішення про створення у Червоній армії 10-го відділу з керівництва партизанським рухом у 1941 р. Керівник ЦШПР П.К. Пономаренко – типовий партократ – не зміг створити розумний рівень децентралізації, тому партизанські загони несвоєчасно реагували на події. Надмірний контроль суттєво зменшував тактичну мобільність загонів. Результат відомий: навесні 1943 р. саме П. Пономаренко зробив похмурий висновок: потрібного рівня партизанської війни не було досягнуто [15, р. 73-81].

М. Церович підкреслила суттєве значення оточенців, чисельність яких оцінила у 500 тис. осіб. Вони самостійно, без участі Центру, створювали в регіоні між Білоруссю, північною Україною і Західною Росією загопи. Часто вони не корилися наказам Москви, грабували населення, перетворившись на «лісові королівства». Все ж партизани не були ні романтиками, ні бандитами, значна частина їх мала патріотичні почуття. Вони недолюбливали партійно-радянську еліту, тих громадян, що ховалися в тилу. Насильство для них було звичним, це «діти Сталіна», як сказала українська селянка [10].

Для населення партизани («мовчазні мученики» – за висловом М. Церович) були теж неприємним тягарем, хоча і меншим, ніж окупанти. Адже в антипартизанських акціях німецькі й угорські війська більше знищували уявних, ніж реальних партизанів. На думку авторів Заходу, серед жертв цих дій партизани склали найбільше 9 %, а з 1943 р. окупанти створювали т.зв. «мертві зони», лівий берег Дніпра планували перетворити на «мертву пустелю». Жорстокість щодо людей стала для частини солдатів вермахту такою звичною, що один з них у листі, написаному в кінці серпня 1942 р., писав: ми палили хати, вбивали слов'ян і сміялися над їхнім горем [19, р. 452-454]. Така поведінка цілком відповідала намірам нацистського керівництва, тому що в кінці травня 1940 р. Гітлер і Гімлер схвалили текст документу під назвою «Деякі думки щодо ставлення до чужого населення на Сході». В ньому говорилося: на окупованих територіях необхідно суттєво змінити демографічну структуру, тобто расово «нечисті» нації слов'ян зникнуть (крім тих расово придатних осіб, яких можна буде онімечити). Таким чином, нацистам був потрібен не лише «Lebensraum», але й асимільовані людські ресурси в ролі безсловесних рабів [6, р. 18].

Західна історіографія з самого початку академічних досліджень партизанського руху на окупованій території СРСР відкидала радянський міф щодо «всенародної війни» проти загарбників, критикувала провокативні заклики влади у директиві від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», підписаній Й. Сталіним. Ще наказ від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» орієнтував на участь у русі Опору сотень тисяч громадян. Однак масовості досягти так і не вдалося, і цей факт дратував Центр. Бернд Бонвеч (1940-2017) вказував, що заклик розгортати боротьбу у великих і малих містах (у Львові, наприклад, 1 жовтня 1942 р. було створено з членів підпілля «Народну гвардію») не витримує ніякої критики, як і намагання розширення партизанських дій у Західній Україні й Бессарабії. Адже у 1942 р. партизани України, у тому числі й загонів С. Ковпака, О. Федорова та інших, ховалися у Брянських лісах. Партизанські рейди на Правобережжя, Західну Україну (фактично «Карпатський рейд» з'єднання С. Ковпака був воєнного авантюрою, яка коштувала життя 600 партизанам) мали на меті поглибити масштаби Опору, писав Б. Бонвеч. Він вважав невірними дані щодо участі у боротьбі з партизанами ні 25, ні 50 німецьких дивізій, включаючи охорону залізниць і шосе. Реально, на його погляд, проти партизанів воювали не більше 150 тис. німецьких, угорських, словацьких частин, поліцейських формувань. Він згоден, що організацією загонів активно займалися органи більшовицької партії та НКВС/НКДБ (вперше серед західних істориків про значення цих силових структур у розгортанні партизанського руху писав польсько-німецький історик Б. Мусял). Водночас Б. Бонвеч зауважував, що в партизанських загонах України комуністи склали від 7 % до 13,6 % [5, S. 94-110].

З початку ХХІ ст. історики Заходу більш скрупульозно аналізували процес організації загонів, мотиви вступу до них. Було доведено, що ядро партизанів складав партійно-радянський актив, працівники НКВС, поповненням потім стали й оточенці, бійці винищувальних батальйонів. До початку вересня 1941 р. німці розповсюджували з літаків листівки по лісових масивах, наказуючи оточенцям здаватися. Все ж тільки з 18 листопада 1941 р. німці визнали партизанський рух небезпечним [5, р. 94, 112].

У дисертації Атріума Себастьяна Стоппера (Берлінський університет ім. Гумбольдта) 2012 р. ще раз підкреслено: дії партизанів були насамперед направлені на політико-ідеологічний вплив на населення. Воно повинне було відчувати: партизани – представники

радянської влади, і тільки вона має монополію на керування масами. Дисертант також звернув увагу на ще одну причину слабкості партизанів: з 9 тис. спеціалістів партизанської боротьби, які, згідно даних А.Ю. Попова, готувалися у 30-х рр. на «семінарах бджолярів», «зборах собаководів» і т.п., після репресій кінця 30-х рр. залишилося всього 1 % [29, S. 135-136].

Протягом 1941 - літа 1942 рр., згідно оцінок німецької сторони, партизанський рух в Україні розвивався повільно. Населення ставилося до них не лише пасивно, але й вороже – з тенденцією до колабораціонізму. Структури НКВС уже в кінці грудня 1941 р. застосовували провокації проти окупантів, щоб останні своїми репресіями штовхали населення до участі в опорі. Так, у ніч на Різдво 1941-1942 р. агенти НКВС/НКВД вбили в Україні кількох поранених італійських солдатів. Хоча саме командування Італійського експедиційного корпусу у своїх інструкціях наказувало: з населенням вести себе ввічливо, не допускати насильства. При цьому саме такої поведінки вимагали і від місцевих поліцаїв [23, р. 247-254].

Роздумуючи над причинами, які примушували людей ставати партизанами, К. Слєп'ян називає найрізноманітніші мотиви: політичні (для 25-40 % партизанів), патріотизм, помста, обов'язок, дисципліна. Після поразки німців під Москвою багато громадян упевнились, що рейх не переможе Червону армію і партизанські заслуги допоможуть у кар'єрному зростанні, отриманні привілеїв. Змінювалась і психологія аполітичного населення: спершу воно «чекало» і «дивилося», потім настав «шок і жах» від німецьких репресій (колективні покарання мав право здійснювати командир батальйону вермахту) і відповідна реакція [27, р. 2-11].

Процес збільшення чисельності «лісових бійців» в Україні починався з невеликої чисельності активістів: у Путивльському районі в жовтні 1941 р. замість 250 партизанів за планом залишилося 39; О. Федоров у середині листопада 1941 р., так і не перейшов, як вважають, лінію фронту, у загоні М. Попудренка побачив всього 242 бійця. Навіть станом на 18 листопада 1942 р. на обліку в УШПР було всього 6350 партизанів [20, р. 56-65]. Звичайно, в реальності їх було більше, тому що т.зв. «дикі партизани» чисельністю переважали тих, що контролював Центр.

Таким чином, в ході Другої світової війни в окупованій Україні проблеми організації партизанського руху були досить складними. Незважаючи на зусилля представників влади, десантування груп організаторів загонів, до другої половини 1942 р. через низьку підтримку населення найбільші за чисельністю загони знаходилися на території Російської Федерації. Деякий час, особливо влітку 1941 р., до лав партизанів не бажали приймати безпартійних осіб чи не членів комсомолу. Невдачі чекали і багатьох членів розвідувальних груп з 4-го управління НКВС. Так, за 1942 р. у тил ворога було закинуто 2027 розвідників і 595 розвідувальних груп (по 5-15 осіб), а повернулися лише 400 розвідників і 34 групи (дані С. Грабовського). Причина загибелі відома – відсутність підтримки з боку жителів. Інший приклад: у липні 1941 р. німцям вдалося створити Українську народну самооборону для боротьби з загоном С. Ковпака. Звичайно, для такої поведінки населення існували певні ідеологічні, економічні, морально-психологічні мотиви. А без масової підтримки громадян партизанський рух існувати не міг. Як відомо, командири партизанських загонів, намагаючись переконати населення, діяли не лише агітаційними, але й силовими методами. Значною мірою зміни у поведінці жителів обумовлювалися ходом війни і каральними репресіями.

### Література

1. Білоус О. Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.). *Військово-історичний меридіан*, електронний науковий фаховий журнал. 2013, 1, С. 101 – 113.
2. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944* / Колл. составит.: О. Бажан, С. Власенко, А. Кентий, Л. Легасова, В. Лозицкий (рук.). М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010 – 670 с.

3. Поль Д. Фашистська окупація України в 1941 – 1944 рр. у працях західних учених. *Український історичний журнал*, 1994, № 5, С. 127 – 136.
4. Салтан О. Аналіз факту партизанської фальсифікації причини Корюківської трагедії 1943 року. *Сіверянський літопис*, 2015, № 5, С. 39 – 51.
5. Bonwetch B. Sowjetische Partisanen 1941-1944. Legende und Wirklichkeit des “allgemeinen Volkskrieges”. *Partisanen und Volkskrieg. Revolutionierung des Krieges im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995, S. 92-125.
6. Bradley N. *The Hunt for Lost Blood: Nazi Germanization Policy in Occupied Europe*. PhD diss., University of Tennessee. 2016 [https://trace.tennessee.edu/utk\\_graddiss/3660](https://trace.tennessee.edu/utk_graddiss/3660)
7. Caldwell E. *All Night Long: A Novel of Guerrilla Warfare in Russia*. New York: The Book League of America, 1942, 283 p.
8. Cerovic M. «Au chien, une mort de chien». Les partisans face aux «traîtres à la Patrie ». *Cahiers du monde russe*, 2008, 2 – 3 (Vol 49), p. 239 – 262.
9. Cerovic M. Fighters Like No Others. The Soviet Partisans in the Wake of War. *Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943-1947* (eds. S.-L. Hoffmann, S. Kott, P. Romijn, O. Wieviorka). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, p. 203 – 216.
10. Cerovic M. *Les Enfants de Staline. La guerre des partisans soviétiques (1941-1944)*. Paris, Éditions du Seuil, 2018, 366 p.
11. Cornish N. *Partisan Warfare on the Eastern Front 1941-1944*. Pen and Sword Military, 2014, 144 p.
12. Cornish N. *Soviet Partisan 1941–44*. Osprey Publishing. 2014, 64 p.
13. Gogun A. *Stalins Partisanenkrieg in der Ukraine 1941-1944*. Retrieved from [https://gedenkbibliothek.de/download/Dr\\_Alexander\\_Gogun\\_Stalins\\_Partisanenkrieg\\_in\\_der\\_Ukraine\\_1941\\_1944\\_vom\\_23\\_01\\_2007.pdf](https://gedenkbibliothek.de/download/Dr_Alexander_Gogun_Stalins_Partisanenkrieg_in_der_Ukraine_1941_1944_vom_23_01_2007.pdf)
14. Grenkevich L.D., Glantz D.M. *The Soviet Partisan Movement, 1941-1944. A Critical Historiographical Analysis*. London, Portland, Frank Cass, 1999, 384 p.
15. Hargrove P. *Roots of Russian Irregular Warfare*. Monterey, California: Naval Postgraduate School, 2016, 181 p.
16. Kapas I. Der Kampf um die Heimat. Die ukrainische-sowjetische Widerstandsbewegung 1941-1944. Retrieved from <https://www.rosalux.de/publikation/id/42085/der-kampf-um-die-heimat?cHash=5c4921902ffae391d999e96c22ef5ab3>
17. Mann Y. *Contested Memory: Writing the Great Patriotic War's Official History During Khrushchev's Thaw*. Arizona State University, 2016, 437 p.
18. Meien J. *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht während des Russlandfeldzuges im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg: Diplomica Verlag GmbH, 2014, 110 p.
19. Moine N., Angell J. Defining “war crimes against humanity” in the Soviet Union. *Cahiers du monde russe*, 2011, 52/2-3, p. 441 – 473.
20. Muñoz A.J. *German Army War Crimes in the Region of Army Group South, 1941-1942*. New York: Academic Publishing Group, 2009, 142 p.
21. Ponomarenko P.K., Simonov K., Strokach T. [et al.] *Behind the Front Line. Being an Account of the Military Activities, Exploits, Adventures and Day to Day Life of the Soviet Guerrillas operating behind the German Lines, from the Finnish-Karelian Front to the Crimea*. London ; New York [etc.] : Hutchinson & Co, 1945, 160 p.
22. Salata O. (2020). The implementation of the Nazi information policy concept on the occupied Ukraine during 1941-1944. *Oriens Aliter*, 2020, 34 – 45.
23. Scianna B.M. *The Italian War on the Eastern Front, 1941–1943 Operations, Myths and Memories*. Potsdam: Springer Nature, 2019, 365 p.
24. Shepherd B. Wehrmacht Security Regiments in the Soviet Partisan War, 1943. *European History Quarterly*, 33, 4. Retrieved from <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/18641601.pdf>

25. Slepyan K. *People's Avengers or Enemies of the People?* Retrieved from <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/slepya.html>
26. Slepyan K. *Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II*. Lawrence: University Press of Kansas, 2006, 409 p.
27. Slepyan K. *Why They Fought: Motivation, Legitimacy and the Soviet Partisan Movement*. Washington, D.C: The National Council for Eurasian and East European Research, 2003. Retrieved from <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2003-817-02g-Slepyan.pdf>
28. Smith J. *Red Nations: The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge University Press, 2013, 391 p.
29. Stopper A.S. *Das Brjansker Gebietunter der Besatzungsherrschaft der Wehrmacht 1941 bis 1943*. Berlin, 2012, 208 p.

### References

1. Bilous O. Boiovi dii radianskykh partyzaniv na terytorii Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy (lypen 1942 r. – veresen 1943 r.). *Viiskovo-istorychnyi merydian, elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*. 2013, 1, S. 101 – 113.
2. Partyzanskaia voina na Ukrayne. *Dnevnyky komandyrov partyzanskykh otriadov y soedynenyi. 1941-1944 / Koll. sostavyt.: O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentyi, L. Lehasova, B. Lozytskyi (ruk.)*. M.: ZAO Yzd-vo Tsentrpolihraf, 2010 – 670 s.
3. Pol D. Fashystska okupatsiia Ukrainy v 1941 – 1944 rr. u pratsiakh zakhidnykh uchenykh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1994, № 5, S. 127 – 136.
4. Saltan O. Analiz faktu partyzanskoï falsyfikatsii prychny Koriukivskoï trahedii 1943 roku. *Siverianskyi litopys*, 2015, № 5, S. 39 – 51.
5. Bonwetch B. Sowjetische Partisanen 1941-1944. Legende und Wirklichkeit des “allgemeinen Volkskrieges”. *Partisanen und Volkskrieg. Revolutionierung des Krieges im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995, S. 92-125.
6. Bradley N. *The Hunt for Lost Blood: Nazi Germanization Policy in Occupied Europe*. PhD diss., University of Tennessee. 2016 [https://trace.tennessee.edu/utk\\_graddiss/3660](https://trace.tennessee.edu/utk_graddiss/3660)
7. Caldwell E. *All Night Long: A Novel of Guerrilla Warfare in Russia*. New York: The Book League of America, 1942, 283 p.
8. Cerovic M. «Au chien, une mort de chien». *Les partisans face aux «traîtres à la Patrie »*. *Cahiers du monde russe*, 2008, 2 – 3 (Vol 49), p. 239 – 262.
9. Cerovic M. *Fighters Like No Others. The Soviet Partisans in the Wake of War. Seeking Peace in the Wake of War: Europe, 1943-1947* (eds. S.-L. Hoffmann, S. Kott, P. Romijn, O. Wieviorka). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015, p. 203 – 216.
10. Cerovic M. *Les Enfants de Staline. La guerre des partisans soviétiques (1941-1944)*. Paris, Éditions du Seuil, 2018, 366 p.
11. Cornish N. *Partisan Warfare on the Eastern Front 1941-1944*. Pen and Sword Military, 2014, 144 p.
12. Cornish N. *Soviet Partisan 1941–44*. Osprey Publishing. 2014, 64 p.
13. Gogun A. *Stalins Partisanenkrieg in der Ukraine 1941-1944*. Retrieved from [https://gedenkbibliothek.de/download/Dr\\_Alexander\\_Gogun\\_Stalins\\_Partisanenkrieg\\_in\\_der\\_Ukraine\\_1941\\_1944\\_vom\\_23\\_01\\_2007.pdf](https://gedenkbibliothek.de/download/Dr_Alexander_Gogun_Stalins_Partisanenkrieg_in_der_Ukraine_1941_1944_vom_23_01_2007.pdf)
14. Grenkevich L.D., Glantz D.M. *The Soviet Partisan Movement, 1941-1944. A Critical Historiographical Analysis*. London, Portland, Frank Cass, 1999, 384 p.
15. Hargrove P. *Roots of Russian Irregular Warfare*. Monterey, California: Naval Postgraduate School, 2016, 181 p.
16. Kapas I. *Der Kampf um die Heimat. Die ukrainische-sowjetische Widerstandsbewegung 1941-1944*. Retrieved from <https://www.rosalux.de/publikation/id/42085/der-kampf-um-die-heimat?cHash=5c4921902ffae391d999e96c22ef5ab3>

17. Mann Y. *Contested Memory: Writing the Great Patriotic Wars Official History During Khrushchevs Thaw*. Arizona State University, 2016, 437 p.
18. Meien J. *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht während des Russlandfeldzuges im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg: Diplomica Verlag GmbH, 2014, 110 p.
19. Moine N., Angell J. Defining “war crimes against humanity” in the Soviet Union. *Cahiers du monde russe*, 2011, 52/2-3, p. 441 – 473.
20. Muñoz A.J. *German Army War Crimes in the Region of Army Group South, 1941-1942*. New York: Academic Publishing Group, 2009, 142 p.
21. Ponomarenko P.K., Simonov K., Strokach T. [et al.] *Behind the Front Line. Being an Account of the Military Activities, Exploits, Adventures and Day to Day Life of the Soviet Guerrillas operating behind the German Lines, from the Finnish-Karelian Front to the Crimea*. London ; New York [etc.] : Hutchinson & Co, 1945, 160 r.
22. Salata O. (2020). The implementation of the Nazi information policy concept on the occupied Ukraine during 1941-1944. *Oriens Aliter*, 2020, 34 – 45.
23. Scianna B.M. *The Italian War on the Eastern Front, 1941–1943 Operations, Myths and Memories*. Potsdam: Springer Nature, 2019, 365 p.
24. Shepherd B. *Wehrmacht Security Regiments in the Soviet Partisan War, 1943*. *European History Quarterly*, 33, 4. Retrieved from <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/18641601.pdf>
25. Slepyan K. *Peoples Avengers or Enemies of the People?* Retrieved from <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/slepya.html>
26. Slepyan K. *Stalins Guerrillas: Soviet Partisans in World War II*. Lawrence: University Press of Kansas, 2006, 409 p.
27. Slepyan K. *Why They Fought: Motivation, Legitimacy and the Soviet Partisan Movement*. Washington, D.C: The National Council for Eurasian and East European Research, 2003. Retrieved from <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2003-817-02g-Slepyan.pdf>
28. Smith J. *Red Nations: The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge University Press, 2013, 391 p.
29. Stopper A.S. *Das Brjansker Gebietunter der Besatzungsherrschaft der Wehrmacht 1941 bis 1943*. Berlin, 2012, 208 p.

**ІСТОРІЯ БАТАЛЬЙОНУ «АЗОВ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ АЗОВСЬКОГО  
БАТАЛЬЙОННОГО АРХІВУ НЕРЕГЛАМЕНТОВАНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ  
(ТРАВЕНЬ–ВЕРЕСЕНЬ 2014 РОКУ)**

**М. С. Кравченко**

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України  
2005kms83@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1908-1595>

***Метою** дослідження є побудова загальної схеми історії добровольчого батальйону «Азов», використовуючи вміст Азовського батальйонного архіву нерегламентованої документації загалом та внутрішні батальйонні накази зокрема.*

***Методологія** дослідження передбачає застосування принципів історизму, цілісності вивчення історичних джерел та об'єктивності, використання методів опису, аналізу і синтезу, класифікації та систематизації. Основу джерельної бази дослідження складають внутрішні батальйонні накази та інші матеріали архіву нерегламентованої документації батальйону «Азов», що були упорядковані ветеранами підрозділу та командуванням полку «Азов» і зафоновані Центральним архівом громадських об'єднань України восени 2020 року.*

***Наукову новизну** зумовлює висока джерельна вартість матеріалів Азовського батальйонного архіву, які в межах академічної науки наразі абсолютно недосліджені; дані матеріали вводяться в науковий обіг вперше.*

***Висновками** дослідження є побудова загальної схеми історії добровольчого батальйону «Азов» від створення підрозділу 5 травня 2014 року на базі навчально-мобілізаційного центру «Козацький Легіон» у фактично сквотованому приміщенні в центрі української столиці до розширення підрозділу в однойменний полк 17 вересня 2014 року. Важливими віхами у батальйонній історії визначено передислокацію підрозділу з Києва в Приазов'я, участь у бойових діях влітку–восени 2014 року, зокрема у визволенні Маріуполя 13 червня і Мар'їнки 4 серпня, а також участь в Іловайській операції в серпні та обороні Маріуполя на початку вересня того ж року.*

***Ключові слова:** добровольчий рух, українські добробати, батальйон «Азов», нерегламентована документація, Антитерористична операція.*

***Целью** исследования является построение общей схемы истории добровольческого батальона «Азов», используя содержание Азовского батальонного архива нерегламентированной документации в целом и внутренние батальонные приказы в частности.*

***Методология** исследования предусматривает применение принципов историзма, целостности изучения исторических источников и объективности, использования методов описания, анализа и синтеза, классификации и систематизации. Основу источников исследования составляют внутренние батальонные приказы и другие материалы архива нерегламентированной документации батальона «Азов», которые были упорядочены ветеранами и командованием полка «Азов» и зафондированы Центральным архивом общественных объединений Украины осенью 2020 года.*

***Научную новизну** предопределяет ключевое значение материалов Азовского батальонного архива как исторического источника, который в рамках академической науки на сегодня является абсолютно не исследованным; данные материалы вводятся в научный оборот впервые.*



**Ключевым выводом** исследования является построение общей схемы истории добровольческого батальона «Азов» от создания подразделения 5 мая 2014 года на базе учебно-мобилизационного центра «Казацкий Легион» в фактически сквотированном помещении в центре украинской столицы до расширения в одноименный полк 17 сентября 2014 года. Важными вехами батальонной истории определены передислокация подразделения из Киева в Приазовье, участие в боевых действиях летом–осенью 2014 года, в частности в освобождении Мариуполя 13 июня и Мар'инки 4 августа, а также участие в Илловайской операции в августе и обороне Мариуполя в начале сентября того же года.

**Ключевые слова:** добровольческое движение, украинские добробаты, батальон «Азов», нерегламентированная документация, Антитеррористическая операция.

**The aim of the publication** is to build a general scheme of the history of the Azov Volunteer Battalion, using the contents of the Azov Battalion Archive of unregulated documentation in general and internal battalion orders in particular.

**The research methodology** involves the application of the principles of historicism, the usage of studying whole historical sources and being objective. Descriptive method, methods of classification and systematization as well as methods of analysis and synthesis have been used. The source base of the study is based on internal battalion orders and other materials of the archive of unregulated documentation of the Azov Battalion.

**The scientific novelty** is conditioned by the high source value of the materials of the Azov Battalion Archive, which are currently completely unexplored within the academic science; these materials are introduced into scientific circulation for the first time.

**The conclusions of the study** are the construction the general scheme of a history of the Azov Volunteer Battalion from the establishment of the unit on May 5, 2014 on the basis of the training and mobilization center "Cossack Legion" in the actually squatted building in the center of the Ukrainian capital to expand the unit to the regiment of September 17, 2014. Important milestones in the battalion's history are the redeployment of the unit from Kyiv to the Azov coast, participation in hostilities in the summer and autumn of 2014, including the liberation of Mariupol on June 13 and Mar'inika on August 4, and participation in the Ilovaysk operation in August and the defense of Mariupol in early September of that year.

**Keywords:** volunteer movement, Ukrainian dobrobats, Azov battalion, unregulated documentation, Anti-terrorist operation.

Добровольчий батальйон «Азов» відіграв ключову роль в операції з визволення Маріуполя 13 червня 2014 року. Ця перемога багато в чому зумовила подальший перебіг російсько-української війни, адже український контроль над головним містом-портом на Азовському узбережжі унеможливив створення проросійського суходільного коридору між окупованими територіями Донбасу й анексованим Кримським півостровом [1, с. 3]. Окрім визволення Маріуполя добровольці-азовці відіграли також ключову роль і в стратегічно важливій обороні Приазов'я в перші дні вересня 2014 року [2, с. 210-220] та в Широкинській наступальній операції, що не мала аналогів впродовж всієї Антитерористичної операції на Сході України (далі – АТО) [3, с. 3]. Така висока результативність Азовського добровольчого підрозділу робить його (підрозділ) своєрідним феноменом серед інших добровольчих формувань, а отже робить актуальним дослідження Азовської батальйонної історії, чого в межах академічної науки до сьогодні практично не здійснювалося.

Метою дослідження є побудова загальної схеми історії добровольчого батальйону «Азов». Досягнення даної мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- 1) здійснити огляд джерел, що висвітлюють історію батальйону;
- 2) визначити особливості цих матеріалів;
- 3) охарактеризувати їх (даних матеріалів) інформаційний потенціал з урахуванням зазначених особливостей;
- 4) на основі вищезазначеного аналізу скласти загальну схему історії добровольчого батальйону «Азов».

На сьогодні джерелами, що фактажно висвітлюють історію підрозділу є спогади азовських добровольців, зібрані у двох збірках мемуарів учасників визволення Маріуполя [1] та Широкинської наступальної операції [3], а також матеріали, видані за сприяння Департаменту комунікацій Міністерства внутрішніх справ України у збірці «Добробати» [2]. Втім, загальну історію підрозділу за даними джерелами можна встановити лише побіжно, адже автори та упорядники даних матеріалів фокусувалися на інших тематиках – перебігу конкретних бойових операцій (збірки спогадів азовців) чи загального огляду військово-політичних подій 2014 року (збірка «Добробати»). Побудувати загальну схему історії підрозділу можна, спираючись передусім на його власну (батальйонну) документацію, адже саме в ній життєпис підрозділу відображено найбільш повно. Всі інші джерела варто використовувати скоріше для доповнення та верифікації даних батальйонної документації. Отже, базисом дослідження є передусім матеріали архіву нерегламентованої документації добровольчого батальйону «Азов» за травень–вересень 2014 року, які восени 2020 року були зафоновані Центральним Державним архівом громадських об'єднань в межах новоутвореного фонду 361 «Колекція документів з проведення Антитерористичної операції на тимчасово окупованих територіях України та діяльності волонтерського руху в Україні» [4; 6].

Дана збірка матеріалів (далі – Архів) є результатом спільної роботи по упорядкуванню нерегламентованої документації ветеранами батальйону «Азов» та штабом окремого загону спеціального призначення «Азов» Національної Гвардії України (підрозділу-спадкоємця однойменного батальйону) [4]. Даний Архів складають дві групи матеріалів – документи власне добровольчого батальйону «Азов» та документи навчально-мобілізаційного центру «Козацький Легіон» (окрема структура при батальйоні, що дислокувалася в Києві і здійснювала набір й первісну підготовку особового складу). Власна назва батальйонного навчально-мобілізаційного центру була утворена від місця його розташування – старого корпусу готелю «Козацький», розташованого у будинку №5 на столичному провулку Тараса Шевченка. В лютому – березні 2014 року цю будівлю було де-факто захоплено (сквотовано) учасниками Революції Гідності. З того часу статус приміщення так і не був унормований, тож користуватися ним стали добровольці, практично отримавши мовчазну згоду з боку Міністерства Оборони України (офіційного власника приміщення).

Документація батальйонного навчально-мобілізаційного центру становить майже третину всього Архіву (40 з 138 одиниць зберігання) [6, Спр. 1–3] і висвітлює діяльність по суті набірної комісії батальйону, яка до передислокації підрозділу в зону АТО була паралельно місцем розташування батальйонного штабу.

Матеріали навчально-мобілізаційного центру свідчать, що «Козацький Легіон» фактично вже діяв наприкінці квітня 2014 року, тобто існував ще до дати офіційного створення батальйону «Азов» (5 травня 2014 року). З журналу прийому відвідувачів [6, Спр. 1, Арк. 1] видно, що в старому корпусі готелю «Козацький» навесні 2014 року повноцінно працювала набірна комісія, яка приймала добровольців цілими групами. Ще до утворення батальйону колектив, який згодом складе основу «Азову», вже існував як певною мірою організований мілітарний гурт. Його діяльність можна було б охарактеризувати як партизанську, втім ця діяльність не була підпільною, адже набір добровольців здійснювався відкрито. Легально здійснювався і процес озброєння загону. Список дозволів на зброю [6, Спр. 1, Арк. 2] ілюструє, що у первісного колективу майбутнього батальйону існувала ініціатива по забезпеченню себе цивільною зброєю, для чого вочевидь було організовано процес отримання дозволів та закупівлі нарізних карабінів та гладкоствольних помпових рушниць. Документ не датований, але з контексту зрозуміло, що укладався він в квітні або перших числах травня 2014 року, ще до офіційного утворення батальйону. В списку зазначено, що з 18 добровольців, які намагалися отримати дозволи на зброю, семеро цих дозволів так і не отримали (причини не зазначені), а 4 добровольця отримали нарізну і ще 7 –гладкоствольну зброю.

Розклади занять в навчально-мобілізаційному центрі ілюструють процес первісної підготовки добровольців, який відбувався в «Козацькому». Учбовий день розпочинався о 08:00 з підйому, руханки і читання Декалогу українського націоналіста. Відбою опівночі передувало читання Молитви українського націоналіста. Ідеології націоналізму приділялася значна увага у підготовці добровольців, вочевидь це мало суттєво мотивувати особовий склад [6, Спр. 3].

Після структурування підрозділу в червні 2014 року «Козацький Легіон» вже обліковувалася як «Вишкільна сотня», функціонал його з того часу носить виключно навчально-мобілізаційний характер і вже не має функцій батальйонного штабу.

Історію підрозділу після передислокації його в зону АТО детально висвітлюють передусім внутрішні накази по батальйону, сукупність яких складає окрему частину документів в Архіві вищезазначеної нерегламентованої документації [6, Спр. 4, Арк. 1–33].

Архів містить 33 батальйонних накази. Нумерація наказів двокомпонентна: номер включає в себе власне порядковий номер і позначку «/14» як показник поточного року датування.

У всіх наказах зазначені місце і час видання. Наказ № 01/14 підписаний в Києві [6, Спр. 4, Арк. 1], наказ № 02/14 - в м. Бердянськ Запорізької області (первісне місце базування батальйону в зоні АТО, до червня 2014 року) [6, Спр. 4, Арк. 2]. Далі в більшості наказів місцем підписання зазначається с. Урзуф Донецької області. В цьому населеному пункті з червня 2014 року стаціонарно розташовувався штаб батальйону. Накази № 22/14 і № 23/14, як зазначається в самих документах, підписані в м. Іловайськ Донецької області [6, Спр. 4, Арк. 22–23]. Хоча з огляду на дати їх підписання (самий розпал Іловайської операції) навряд чи вони могли бути підписані в самому місті, адже, незважаючи на ряд спроб, ввійти і повноцінно закріпитися в Іловайську українським силам так і не вдалося. Тож, вочевидь накази були підписані десь під Іловайськом, в польових умовах.

Всі накази йдуть за підписом командира батальйону «Азов» Андрія Білецького. Його ім'я і прізвище для Архіву є неординарним позначенням, адже це єдині особові дані, які в межах Архіву вказуються відкрито. Всі інші бійці батальйону вказуються виключно за позивними. Це цілком закономірно, зважаючи на те, що документація велись безпосередньо під час бойових дій, що вимагало відповідного режиму секретності.

Підписи командира батальйону під наказами скріплені круглою батальйонною печаткою. Дана печатка жодною офіційною документацією МВС не регламентована, отже вона є таким самим внутрішнім батальйонним атрибутом, як, власне, і інші документи Архіву. На печатці міститься зображення монограми «Ідея Нації» та тлі символу «Чорне Сонце». Ці елементи є основою батальйонної емблеми, ці зображення бійці підрозділу носили на своїх нарамних шевронах. По колу печатки міститься напис «Батальйон патрульної служби міліції особливого призначення «Азов» ГУ МВС України в Київській області. Міністерство внутрішніх справ України». Цей же напис, але без зазначення обласного управління МВС, міститься і в заголовках наказів.

Структура і форма наказів в цілому не ідентична бойовим наказам чи іншим документам, що використовуються в армійських підрозділах. З контексту матеріалів зрозуміло, що ведення цієї документації є власною ініціативою командування батальйону «Азов», отже і формат наказів обирався більш зручний для користування саме в умовах, в яких перебував підрозділ в зоні АТО. До того ж цілком можливо, що серед штабних працівників «Азова» просто не було людей, що мали досвід роботи з військовою документацією, тож їм доводилося «винаходити» свій власний документообіг.

Структурно всі накази складаються з:

- назви (розпочинається з обороту «про...»);
- пояснювальної частини (розпочинається з обороту «У зв'язку з...»);
- власне наказової частини (розпочинається з обороту «Наказую...»).

У більшості наказів (у 20 з 33) є також додатки.

Додатком до наказу № 30/14 («про упорядкування розпорядку дня підрозділів») є текст Молитви Українського Націоналіста, зачитуванням якої рекомендувалося закінчувати вечірні повірки особового складу для підвищення бойового духу добровольців [6, Спр. 4, Арк. 30].

У всіх інших наказах в додатках зазначаються списки особового складу, який бере участь у передбачених даним наказом діях. Всі списки формуються по підрозділах, а особовий склад фіксується виключно по позивних. Це загальне правило, якого дотримувалися працівники штабу при укладанні документів. Всі матеріали Архіву ведуться виключно з використанням позивних замість прізвищ, імен та по-батькові. Назви підрозділів в «Азові» використовуються нестандартні. Замість типового поділу армійського батальйону на роти, взводи і відділення, «азовський поділ» передбачає

наявність сотень, чот та десятків. Така титулатура вочевидь мала показати тяглість історичної традиції (як від національно-визвольних змагань ХХ століття, так і від Революції Гідності, де Самооборона Майдану також мала сотенний поділ). Для уникнення непорозумінь в даній розвідці Азовські підрозділи будуть вказуватися із зазначенням в дужках загальновійськових аналогів.

Якщо розглядати Азовські батальйонні накази за змістом, то їх можна класифікувати наступним чином:

- накази по структуруванню підрозділу і призначенню на начальницькі чи командні посади (№ 02/14, № 04/14, № 16/14, № 18/14, №№ 28-29/14, № 32/14);
- накази по упорядкуванню внутрішнього розпорядку (№ 27/14, № 30/14);
- накази на проведення певних дій (операцій) бойового чи службового характеру (№ 01/14, № 03/14, №№ 05-15/14, № 17/14, №№ 19-26/14, № 31/14);
- наказ про ротацію особового складу (№ 33/14, єдиний у своєму типі).

У відповідності до першої групи наказів з зазначеної класифікації можна визначити структурну побудову батальйону і її зміни станом на весну-осінь 2014 року.

Так, у відповідності до наказу № 02/14 батальйон складався з наступних підрозділів:

- штаб на чолі з «Галайдою» (в інших документах Архіву всі безпосередньо підпорядковані батальйонному штабу структури для зручності підрахунків об'єднуються терміном «штабна сотня»);
- 1 сотня (рота) на чолі з «Черкасом»;
- 2 сотня (рота) на чолі з «Гуманістом»;
- 3 сотня (рота) на чолі з «Палієм»;
- окрема ударно-штурмова чота (взвод) на чолі з «Галом»;
- окрема розвідувально-диверсійна чота (взвод) на чолі з «Боцманом».

У підпорядкуванні батальйонного штабу діяли наступні структури:

- група кадрового забезпечення на чолі з «Круком»;
- медична служба на чолі з «Доктором Хаусом»;
- радіо-технічна служба на чолі з «Кваснівським» (до 08 серпня 2014 року, коли на цій посаді він був замінений на «70-го»);
- обозна служба на чолі з «Алексом»;
- авточота на чолі з «Бугром»;
- оперативний відділ на чолі з «Душманом» [6, Спр. 4, Арк. 2].

16 серпня 2014 року в процесі участі в Іловайській операції за участю представників всіх функціональних служб штабу в польових умовах був розгорнутий Центр Бойового Управління (ЦБУ) [6, Спр. 4, Арк. 18]. Це вочевидь було зумовлено специфікою штабної роботи в умовах бойових дій. Таких форматів роботи в українських армійських підрозділах та інших добровольчих батальйонах не фіксується. Втім, наявність структур, аналогічних за функціоналом до ЦБУ «Азова», є характерним для військових підрозділів країн НАТО. Отже, утворенням ЦБУ в «Азові» батальйонне командування вочевидь намагалися локально застосовувати військовий досвід армій НАТО.

У відповідності до наказів №№ 28-29/14 від 25 та 31 серпня 2014 року відповідно у підпорядкуванні штабу батальйону були створені 1-ша та 2-га резервні чоти (взводи) з числа маріупольських добровольців та членів громадської організації «Маріупольська дружина». Таке розширення штату було тимчасовим і вимушеним. Як прямо зазначено в наказі «У зв'язку з загрозою наступу переважаючих сил противника на м. Маріуполь» [6, Спр. 4, Арк. 28–29].

Дані резервні чоти (взводи) планувалися виключно для виконання задач у разі штурму міста ворожими військами. Подальша доля цих формувань не відображена в джерелах. Є згадки про допомогу цивільного населення в побудові фортифікацій на підступах до міста [2, с.215]. Тож можна припустити тут роботу даних чот (взводів), втім, це не однозначно. Вочевидь, після успішної оборони Маріуполя 4-5 вересня 2014 року потреба в такому резерві відпала. Особовий склад резервних чот (взводів) або був демобілізований, або ці добровольці ввійшли до складу інших підрозділів батальйону, але в персональному порядку.

Накази № 27/14 та № 30/14 (які по датах співпадають з наказами про резервні чоти (взводи), тобто 25 і 31 серпня 2014 року) також пов'язані з очікуваним наступом ворога на Маріуполь. Цими наказами було впроваджено сувору систему перепусток на батальйонних місцях дислокації, обов'язкові вечірні перевірки особового складу, ранкову доповідь командирів всіх підрозділів до ЦБУ [6, Спр. 4, Арк. 27; 30].

Останнім документом, що регламентує структурні зміни в батальйоні, є наказ № 32/14 від 13 вересня 2014 року. Цим наказом створюється танкова чота (взвод) під командуванням «Душмана». Втім, даним наказом підрозділ створювався лише де-юре. «Душману» по суті доручалося укомплектувати й організувати навчання особового складу новоутвореної чоти (взводу) [6, Спр. 4, Арк. 32]. Танків «Азов» не отримає аж до весни наступного року. Повноцінну службу на передовій на власних танках азовці почнуть лише з березня 2015 року [3]. Втім, даний час (вересень 2014 – березень 2015 року) був використаний батальйоном раціонально, – для підбору особового складу і його підготовки.

Аналіз наказів на проведення певних дій (операцій) бойового чи службового характеру дає можливість встановити історію участі батальйону у конкретних військових заходах:

- спробі визволення Маріуполя 9 травня 2014 року (наказ № 01/14) [6, Спр. 4, Арк. 1];
- визволенні Маріуполя 13 червня 2014 року (наказ № 02/14) [6, Спр. 4, Арк. 2];
- визволенні Мар'їнки 4 серпня 2014 року (наказ № 03/14) [6, Спр. 4, Арк. 3];
- участь в Іловайській операції (накази №№ 05-25/14) [6, Спр. 4, Арк. 5–25];
- обороні Маріуполя (накази №№ 26–31/14) [6, Спр. 4, Арк. 26–31].

Перші три з зазначених операцій описані в наказах дуже коротко, по суті лише зафіксовані. В них немає ані бойових завдань для конкретних підрозділів, ані додатків із зазначенням списків учасників. Участь же батальйону в Іловайській операції та обороні Маріуполя – навпаки, в наказах описані досить детально. Списки учасників зафіксовані по кожному з етапів операції. В наказах описані конкретні завдання, які на різних етапах ставились різним підрозділам.

Таким чином, здійснивши огляд і визначивши особливості внутрішніх батальйонних наказів, які містяться в Архіві, можна констатувати той факт, що інформаційний потенціал даних матеріалів є значним. Адже внутрішні батальйонні накази містять чимало унікальної інформації, яка не міститься в жодних інших джерелах. Дана інформація в цілому підтверджується численними спогадами учасників подій, які неодноразово публікувалися в соціальних мережах та окремих виданнях [1; 3], тож особливої потреби у додатковій верифікації даних матеріалів немає. Таким чином, на основі нерегламентованої внутрішньої документації добровольчого батальйону «Азов» цілком можна скласти загальну схему історії підрозділу.

Отже, створення батальйону датується 5 травня 2014 року [5]. Створений підрозділ був в Києві і первісно дислокувався у фактично сквотованому приміщенні за адресою: провулок Тараса Шевченка, будинок №5. До остаточного виїзду в зону бойових дій батальйон працював як навчально-мобілізаційний центр «Козацький». Дана структура по утворенні бойового підрозділу не зникла, а продовжила діяльність як один з підрозділів батальйону (вишкільна сотня), що забезпечував набір, первісну підготовку та відправку в зону бойових дій добровольців-новобранців.

Виїзд зі столиці на постійне місце дислокації в зону АТО датується 9 травня 2014 року. До операції по визволенню Маріуполя 13 червня 2014 року основна частина азовців розміщувалася в м. Бердянськ (Запорізька область). З середини червня 2014 року батальйон починає базуватися в Донецькій області зі стаціонарним перебуванням штабу в с. Урзуф на захід від Маріуполя. Саме в цей час устійнюється структура батальйону, утворюються підрозділи (сотні-роти і чоти-взводи), починає системно діяти штаб. 4 серпня 2014 року «Азов» бере участь у визволенні м. Мар'їнка, а з 9 серпня того ж року – в Іловайській операції. Накази №№ 24-25/14 (обидва датовані 23 серпня 2014 року) [6, Спр. 4, Арк. 24–25] доводять, що в останню декаду серпня 2014 року батальйон одночасно продовжував діяти під Іловайськом та готувати оборону Маріуполя від очікуваного наступу противника. Кінець серпня і перші числа вересня 2014 року «Азов» готує Маріуполь до можливого штурму противником та бере участь у боях на північ і схід від міста. В цей час з місцевих добровольців і громадських активістів творяться резервні підрозділи у підпорядкуванні батальйонного штабу.

Після успішної оборони Маріуполя 4-5 вересня 2014 року місто не тільки залишилось під контролем українських сил, але й лишилося неушкодженим, адже наступ противника «Азов» зміг зупинити за 20 км на схід від міста, в районі с. Широкине [3, с.3]. Після цього відбулися перші перемовини в Мінську, і вогонь на лінії зіткнення було тимчасово припинено. З того часу у батальйоні відбулися лише дві значущі події – утворення танкового підрозділу (точніше лише старт його комплектування) та ротація особового складу.

Ротація особового складу батальйону у відповідності до наказу № 33/14 тривала з 14 до 24 вересня 2014 року [6, Спр. 4, Арк. 33]. По суті це була перша тривала відпустка для добровольців «Азова» за всю напружену весінньо-осінню кампанію. Тут варто зауважити, що певна кількість азовців фактично брала участь у бойових діях різної інтенсивності безперервно, починаючи ще з Революції Гідності. Тож ротація у вересні 2014 року вочевидь була вимушеною мірою для забезпечення відпочинку кадрового кістяка батальйону.

10-денна вереснева ротація по суті закінчує батальйонну історію «Азова», адже з ротації особовий склад повернувся не в батальйон, а вже у полк з аналогічною назвою. 17 вересня 2014 року наказом Міністра внутрішніх справ України батальйон «Азов» було реорганізовано та розширено до складу полку міліції особливого призначення «Азов» у підпорядкуванні Головного Управління Міністерства внутрішніх справ України в Київській області. 11 листопада 2014 року підписано ще один наказ Міністра внутрішніх справ, що стосувався полку «Азов». Цим наказом полк був переведений у підпорядкування Національної Гвардії України в якості окремого загону спеціального призначення з подальшою його докомплектацією до бойового стандарту бригад Національної гвардії. Втім, дані документарні зміни на інформаційне середовище навколо «Азову» вплинули не суттєво, адже в ЗМІ і далі продовжується використання словосполучення «полк Азов» [5].

Азовська полкова історія без сумніву є продовженням однойменної батальйонної історії, але це вже абсолютно інший етап розвитку підрозділу, що потребує окремого дослідження.

### Література

1. Визволення Маріуполя. Фотозбірка військової мемуаристики / [упоряд. М. Кравченко]. Київ: Орієнтир, 2018. 132 с.
2. Добробати / [К. Гладка, Д. Громаков, В. Миронова та ін.]. Харків: Фоліо, 2017. 325 с.
3. Широкинська операція. Спогади учасників наступу / [упоряд. М. Хомеріккі]. Київ–Маріуполь–Мена: Домінант, 2016. 72 с.
4. Азовська документація батальйонних часів прийнята до Центрального Держархіву громадських об'єднань. *Офіційний сайт полку «Азов»* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://azov.org.ua/azovska-dokumentacia-prujniata-do-cdago/> (Дата звернення: 14.04.2021)
5. Про «Азов» . *Офіційний сайт полку «Азов»* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://azov.org.ua/pro-nas/> (Дата звернення: 14.04.2021)
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Ф.361. Оп.1.

### References

1. Liberation of Mariupol. Photo collection of military memoirs / [compiler M. Kravchenko] (in Ukrainian). Kyiv: Orienteer, 2018. 132 p.
2. Dobrobats / [K. Hladka, D. Gromakov, V. Mironova etc.] (in Ukrainian). Kharkiv: Folio, 2017. 325 p.
3. Shyrokyne operation. The memories shared by the fighters who took part in the offensive / [compiler M. Khomerikki] (in Ukrainian). Kyiv–Mariupol–Mena: Dominant, 2016. 72 p.
4. The Azov documentation of battalion times has been accepted by the Central State Archive of Public Associations. *Official website of the Azov regiment* [URL]. available at : <https://azov.org.ua/azovska-dokumentacia-prujniata-do-cdago/> (accessed 14 April 2022).
5. About the Azov. *Official website of the Azov regiment* [URL]. available at : <https://azov.org.ua/pro-nas/> (accessed 14 April 2022).
6. Central state archive of public associations. F. 361. D.1.

## РЕЦЕНЗІЇ

**РОЗУМНІ МІСТА: ВІД КОРПОРАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО КОЛЕКТИВНОЇ  
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й РІВНОСТІ.**

Рецензія на книгу Джермен Галегуа. Розумні міста / пер. з англ. О. Стукало. Київ: ArtHuss, 2021. 192 с. Серія «Що варто знати про...». 192 с.

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна  
d.chornyi@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

Книга Джермен Галегуа (Germaine Halegoua) «Розумні міста» (Smart Cities) видана в 2020 у видавництві Массачусетського Технологічного інституту, побачила світ 2021 р. в українському перекладі. Оперативній появі новітнього дослідження з жанру нон-фікшн американської авторки доволі значним накладом у 1000 примірників ми зобов'язані виняткової актуальності порушених проблем. Окремо маємо подякувати київському видавництву ArtHuss, заснованому 2016 р., яке послідовно і фахово реалізовує свої програмні цілі – легко розповідати про новітні явища в арт-сфері, стежити за світовими тенденціями розвитку культури.

Дж. Галегуа – асоційована професорка кафедри кіно та медіа студій університету Канзасу, доктор філософії з медіа та культурології. Її наукові інтереси зосереджені на стосунках між людьми, місцем та цифровими медіа, зокрема, баченні цифрових медіа державними чиновниками, містобудівниками та звичайними містянами, що часто суперечать один одному і стримують фактичне використання цифрових технологій. Галегуа є зноюю у науковому світі, зокрема, як авторка або співавторка кількох монографій та збірок, зокрема *From Social Butterfly to Engaged Citizen: Urban Informatics, Social Media, Ubiquitous Computing, and Mobile Technology to Support Citizen Engagement* (MIT Press, 2011), *Locating Emerging Media* (Routledge, 2016), *The Digital City* (2020). Своїми науковими здобутками вона ділиться із студентами, викладаючи курси з проблем взаємодії між цифровими медіа та суспільством, засобами масової інформації, простором та конкретними місцями. Цей досвід викладача, на наш погляд, добре відчувається зі сторінок даної книги.

Книга Галегуа «Розумні міста» чітко структурована. Вона складається з авторського переднього слова, п'яти розділів, а саме «Вступ до розумних міст», «Моделі розвитку розумних міст», «Технології розумних міст», «Роль і участь містян(ок)», «Майбутнє розумних міст». Крім того книга має словничок із тлумаченням 19 базових понять, примітки до кожного розділу та список рекомендованої літератури, поділений на літературу безпосередньо із зазначеної проблеми, тематичні джерела та веб-ресурси.

Джерельна база книги спирається на дослідження авторки, які розпочалися 2009 р. Галегуа використала значний масив публікацій із обраної теми, сучасні методи збору інформації шляхом інтерв'ювання, зокрема представників компаній Cisco і Google, борців за впровадження цифрових технологій в життя міст, противників цифрової інклюзивності, ініціаторів та організаторів громадських ініціатив. Також Галегуа відвідувала засідання міських рад, конференції та інші заходи, пов'язані із темою розумних міст (с. 9-10. – тут і далі у круглих дужках ми будемо посилатися на сторінки українського видання книги). В результаті її дослідження побудоване на матеріалах, що охоплюють 59 міст світу, безпосередньо згаданих на сторінках книги, а також 13 фламандських, 22 – японських та міст Південної Кореї.

Дослідниця так визначає мету своєї роботи – «ознайомити фахівців і нефахівців із риторикою та обіцянками корпоративних ідеологів, закласти ґрунт для їхньої інформованої

соціальної, політичної й етичної критики та показати альтернативні способи мислення про дані й інфотехнології в міському просторі» (с. 11).

Авторка послідовно використовуючи різні опції досліджує низку питань, а саме історію походження проблеми розумних міст (с. 22-30), взаємини таких міст із економічним розвитком відповідної країни та світу (с. 41-44), способи фінансування проектів розумних міст (с. 78-83), роль корпорацій в заснуванні та просуванні бренду «розумне місто», шляхи взаємодії органів міського самоврядування із корпораціями та містянами(ками), критерії визначення ефективності міста як розумного.

Галегуа зазначає, що планувальники, міські урядовці й представники громадськості завжди захоплювалися поєднанням міст і технологій. Точкою відліку в книзі обрано експозицію «Futuraama» від General Motors для боротьби із транспортною перевантаженістю вулиць на Всесвітній виставці 1939 р. в Нью-Йорку (с. 22). Також акцентовано увагу на розробках американського інженера-комп'ютерника Джея Форрестера, спілкування якого із мером Бостона Джоном Коллінзом надихнуло до написання книги *Urban Dynamics*, виданої 1969 р. (с. 23), та яка вплинула на появу відеогри *SimCity*. Не ставлячи під сумнів знаковий характер наведених фактів, хочемо привернути увагу українських читачів до того, що подібні речі захоплювали уяву людей ще у ХІХ ст. Свідченням цього є роман Жуля Верна «Париж двадцятого століття», написаний 1863 р. і виданий вперше 1994 р. В романі видатного письменника-фантаста описаний Париж 1960-х рр., зокрема транспортні проблеми міста, цифровізація, поширення обміну інформацією в світових масштабах [1, с. 24-25, 56-57]. Символічно, що саме із 1960-х років, як видно зі сторінок книги Галегуа, проблеми розумних міст починають переходити в практичну площину (с. 23).

Авторка констатує, що поняття «розумне місто» залишається «туманним» (с. 15). Власне це збігається із баченням українськими дослідниками, які акцентують увагу на тому, що немає «чіткого визначення поняття «смарт сіті» [5, 115]. Зважаючи на це виглядає дуже слушним запропонований Галегуа цікавий історичний огляд появи та поширення поняття «смарт сіті». Вона розглядає існуючі відмінності у підході до даної дефініції в Європі та США (с. 19), еволюцію поглядів представників різних наук, зокрема соціологів, географів, істориків архітектури та технологій, фахівців з менеджменту та проектування, з розвитку взаємозв'язків міських просторів, програмного забезпечення й даних, представників великих корпорацій (с. 18-29). Вона зазначає, що «на практиці розумні міста визначають як території, де цифрові медіа стратегічно інтегровано в інфраструктуру і програмне забезпечення для збору, аналізу й поширення даних, які допомагають ухвалювати інформовані структурні рішення про міські середовища і види діяльності» (с. 21). Щоправда, в іншому місці книги (с. 18) та у словничку розумне місто авторка описує, послуговуючись словосполученням «агресивна імплементація» цифрових технологій та, водночас, визначаючи їх як перспективну «модель управління міським простором, коли агресивно впроваджені цифрові технології збирають цілий спектр даних про місто, які можна використати для ухвалення рішень щодо регулювання діяльності й надання послуг та впливу на поведінку містян(ок)» (с. 171). Оскільки термін «агресивний» в українських реаліях має відверто негативну конотацію, можливо, варто в даному випадку послуговуватись іншим терміном – «енергійний». Але за будь-яких варіантів визначення Галегуа близькі до тих, якими послуговуються фахівці з управління міськими просторами в Україні. Наприклад А.М. Пінь, яка стверджує, що «поняття «розумне місто» поєднує в собі запровадження інноваційних технологій в комунальні служби міст для підвищення їхньої ефективності, а також прозорі взаємини між міською владою, бізнес-структурами та громадськістю [5, 115], або фахівці із статистики, наприклад, О.С. Корепанов, який запропонував до використання таку дефініцію поняття «розумне стале місто» – «це інноваційна система, яка використовує «відкриті» дані, ІКТ та інші високотехнологічні засоби для підвищення якості життя мешканців міста, конкурентоспроможності, ефективності роботи та міських послуг, одночасно забезпечуючи



його відповідність потребам нинішніх та майбутніх поколінь, зрахованням економічних, соціальних та екологічних аспектів» [3, с. 436].

Причини появи «розумних міст» Галегуа пов'язує в першу чергу із колосальними проривами у розвитку інноваційних технологій наприкінці ХХ ст. і можливостями їх використання для покращення міського простору, на що спрямували свої розробки великі корпорації Siemens, Cisco, IBM (с. 7-9, 33, 35-39). Для порівняння, українські автори розставляють акценти дещо інакше, стверджуючи, що головну роль відіграло прагнення міст впроваджувати технології смарт-сіті з метою створення комфортних умов для життя людей у великих і малих містах, більш раціонально використовувати ресурси з економічної та екологічної точок зору, поєднати усі напрями життєдіяльності міста в єдину ефективну систему [5, 115]. У працях вітчизняних науковців можна натрапити й на іншу думку: «поняття «розумні міста» та «розумна економіка» виникли тоді, коли у контексті зміни клімату та глобального економічного сповільнення загострились проблеми, що пов'язані з містами, їх запланованим та сталим розвитком, ефективним управлінням тощо» [3, с. 51]. Можливо, названі підходи до трактування витоків розумних міст обумовлюють той факт, що в Україні переважають розробки проблем «розумного міста» в першу чергу через пошук технологічних параметрів, сумісність використовуваних інформаційно-комп'ютерних технологій та програм для функціонування різних міських служб, визначення цифрових індикаторів ефективності розумних міст тощо [2; 4; 5, с. 115-116; 6; 7, с. 92].

Галегуа цілком слушно поділяє сучасні розумні міста світу на новостворені (с. 49-58) та переоснащені (с. 58-67). Проблеми, що породжуються в перших, розглянуто на прикладі південнокорейського Сонгдо, міст Індії (с. 9, 31, 51-52, 55-57, 60, 76, 113, 147). Проблеми других докладно розглянуто на прикладах Сантандеру (с. 61, 63), Ріо-де-Жанейро (с. 26-27, 60, 61, 63-64, 94, 149, 150), але найбільшу увагу приділено Нью-Йорку (с. 7, 22, 60, 61, 64, 86, 94, 103, 113, 116, 132, 134, 135, 145, 147) та Канзас-сіті (с. 9, 32, 76, 105, 106, 113, 123, 129, 130, 131). До речі, українські автори студіюють переважно європейські міста, докладно аналізують доробок віденських спеціалістів [2, с. 66-68; 4; 7, с. 90-91].

Галегуа приділила значну увагу соціальним проблемам, які породжені застосуванням інформаційних технологій в містах. Ці питання наскрізно проходять крізь текст і висвітлюються крізь призму становлення «соціального міста», використання хакатонів, віртуальних ігор, співвідношення креативної участі містян і поширення споживацьких сервісів в житті розумних міст (с. 67-75, 91, 120-120, 132-138 та ін.). Зокрема, вона показує, як і чому прагнення зробити всі складові частини міського простору й життя видимими, знаними і практично корисними породило суттєві застереження з боку міської громадськості. Перше з них стосується порушення питання приватності, що, на її думку, не можна не брати до уваги. Друге – стосується застосування зібраних даних. Так, вона наводить приклад Чикаго, яке між 2012 – 2017 рр. надало громадськості 600 інтерактивних масивів даних. За інформацією міської влади, досягнуто небачених успіхів в регуляції проблем громадського здоров'я, діяльності комунальних служб тощо. Але все це не змінило «загальне сприйняття чиказької міської адміністрації і поліції як корумпованих, бездіяльних і несправедливих органів» (с. 113). Третє – смарт-технології «гальмують процеси ухвалення рішень у звичайних людей на вулиці», роблять жителів міст «пасивними реципієнт(к)ами й постачальниками автоматизованих даних, які, своєю чергою, раціонально змінюють їхню поведінку», не передбачаючи можливості кооперації між людьми («порадитися з іншими») (с. 125).

На сторінках книги авторка наводить непоодинокі приклади того, як міські врядування формально залучають громадськість: «містян(ок) часто запрошують узяти участь у загальноміському плануванні за допомогою громадських зборів, зустрічей чи он-лайн-форумів. Проте нерідко всі ці нагоди долучитися суто номінальні, формальні й непродуктивні, та ще й випадають тільки обраним. Публічно визнаючи важливість людей у житті міста, посадовці не докладають суттєвих зусиль, щоб урахувати весь спектр думок

містян(ок) з приводу його розвитку» (с.127). Водночас вона піддає критиці підходи великих корпорацій до творення розумних міст, звертаючи увагу на те, що міста вони розглядають як території для споруд та інфраструктур (с. 120) або демонстраційні майданчики для імплементації й маркетингу новітніх технологій (с. 61).

Підсумовуючи сказане, ми можемо констатувати, що Галегуа повною мірою досягла поставленої мети, а видавництво – дало цінний матеріал українським урбаністам. По-перше, за рівнем структурованості матеріалу, наявністю висновків, списків літератури, словничка книжка може виконувати роль посібника для студентів, всіх, хто студіює урбаністику. По-друге, книга свідчить, що проблеми, з якими стикаються міста України в рамках впровадження цифрових технологій і досягнення критеріїв «розумного міста» дуже схожі, а іноді навіть тотожні тим проблемам, які існують по інших містах Європи, США та країн Азії. Тож, не варто зациклюватися на унікальності українського випадку, розглядати його виключно в контексті «пострадянського» або «постколоніального» вимірів. На наш погляд, найголовніший висновок Галегуа формулюється так: ми маємо «усвідомити, що самій лише технології не під силу докорінно трансформувати міське врядування чи покращити якість життя всіх без винятку містян(ок)» (с. 165). В першу чергу, зазначає авторка, підтримуючи думку К. Д'Ігнаціо і Л. Кляйн, «гуманітарні теорії й методи повинні спрямовувати практики збору, візуалізації і обробки даних на виявлення потенціалу для плюралізму в царині виробництва знань» (с. 160). В цілому Галегуа доволі обгрунтовано довела, що «дослідження інноваційних моделей партисипативного планування й удосконалених методів співпраці з незаможними маргіналізованими спільнотами в галузі міського розвитку й інфраструктур пішло б на користь міському розвитку й урядуванню взагалі. Дослідникам і простим містян(к)ам теж потрібно далі шукати тактику змушувати владу розумно й справедливо користуватися інформацією, зібраною завдяки партисипативним цифровим ініціативам» (с. 169).

### Література

1. Верн Ж. Париж двадцятого століття: роман. Пер. з фр. М. Абрамова. К.: Вид-во Жупанського, 2018. 248 с.
2. Галапуп Л.О. Формування механізму сталого розвитку міської транспортної системи на засадах концепції «розумного» міста. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. Вип. 3 (20). С. 65-69.
3. Корепанов О.С. *Методологічні засади статистичного забезпечення управління розвитком «розумних» сталих міст в Україні*. Дис. ... д. екон. наук: 08.00.10 / Національна академія статистики, обліку та аудиту. К., 2018. 638 с.
4. Кунанець Н., Пасічник В., Химич Г. Досвід реалізації проектів класу «розумне місто» на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. №14. С. 17-37.
5. Пінь А.М. Концепція розумного міста в контексті розвитку інноваційного управління. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2018. Вип. 4 (132). С. 114-118.
6. Позднякова А.М. Впровадження концепції розумних сталих міст в Україні: особливості та рекомендації. *Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка*. 2019. Вип. №2 (70). С. 49-57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-2-33>
7. Чукут С.А., Дмитренко В.І. Смарт-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. №13. С. 89-93.

### References

1. Vern Zh. Paryzh dvadtsiatogo stolittia: roman. [Twentieth century Paris: novel] Per. z fr. M. Abramova. K.: Byd-vo Zhupanskoho, 2018. 248 s. (in Ukrainian).
2. Halapup L. Formuvannia mekhanizmu staloho rozvytku miskoi transportnoi systemy na zasadakh kontseptsii "rozumnoho mista" [Forming the mechanism of sustainable development of city transportation system on the basis of the concept of "smart" city]. *Eastern Europe: economy, business and management*. 2019. Vyp. 3(20). S. 65-69. (in Ukrainian).
3. Korepanov O.S. Metodolohichni zasady statystychnoho zabezpechennia upravlinnia rozvytkom "rozumnykh" stalykh mist v Ukraïni [Methodological Bases of Statistical Support for Management of «Smart» Sustainable Cities Development in Ukraine]. Thesis for an academic degree of Doctor of Economic Sciences, specialty 08.00.10 «Statistics». National Academy of Statistics, Accounting and Audit, Kyiv, 2018. 638 s. (in Ukrainian).
4. Kunanets N., Pasichnyk V., Khymych G. Dosvid realizatsii proektiv klacu "rozumne misto" na osnovi informatsiïnykh I telekomunikatsiïnykh tekhnolohii [Realization of projects of class is "clever city" on basis of information and telecommunication technologies]. *Bulletin of the Lviv State University of Life Safety*. 2016. №14. S. 17-37. (in Ukrainian).
5. Pin A. Kontseptsia rozumnoho mista v konteksti rozvytku innobatsiïnoho upravlinnia [Smart city concept within the context of the development of innovation management]. *Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*. 2018. V. 4 (132). P. 114-118. (in Ukrainian).
6. Pozdniakova A. Vprovadzhennia kontseptsii rozumnykh stalykh mist v Ukraïni: osoblyvosti ta rekomendatsii [Smart sustainable city concept implementation in Ukraine: peculiarities and recommendations]. *Rozvytok produktyvnykh syl i rehionalna ekonomika*. 2019. Vyp. 2(70). S. 49-57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-2-33>. (in Ukrainian).
7. Chukut S., Dmytrenko V. Smart citi chy elektronne misto: suchasni pidkhody do rozuminnia vprovadzhennia e-uriaduvannia na mistsevomu rivni [Smart city or electronic city: modern approaches to the understanding of the implementation of e-governance at the local level]. *Investytsiï: praktyka ta dosvid*. 2016. 13. S. 89-93. (in Ukrainian).

## СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЗАХІДНІЙ МІСЬКІЙ ІСТОРІЇ: НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ “URBAN HISTORY”

Боженко А.О.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна  
[a.o.bozhenko@karazin.ua](mailto:a.o.bozhenko@karazin.ua), <https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

Останнім часом в українському історіографічному полі стається зростання зацікавлення міською історією/історичною урбаністикою, і це втілюється вже не лише у появі численних монографій та статей, але й в інституалізації історичної субдисципліни. Зокрема, утворюються наукові центри дослідження: Центр урбаністичних студій (Київ, 2015 - дослідницький центр у складі НаУКМА, 2019 - зареєстроване як ГО) [13], Центр міської історії (Львів, 2004) [12], Інститут історичної урбаністики (Бердянськ, 2012) [9], починають з'являтися освітні програми (“Урбаністичні студії (ХНУ імені В.Н.Каразіна, культурологія), “Урбаністика та регіональний розвиток” (КНУ імені Т.Г.Шевченко, географія), “Урбаністика і просторове планування” (ЦУС, КНУБА), і нарешті, у 2016 році вийшов перший номер спеціалізованого журналу “Місто: історія, культура, суспільство” [10], який з 4 випуску вже є фаховим. Всі ці процеси намагаються наздогнати розвиток західних міських студій. Тож не зайвим буде розглянути основні напрямки досліджень з міської історії на прикладі одного з найбільш авторитетних видань у цій галузі - журналі “Urban History” [16], який видається Кембріджським університетським видавництвом.

Перші номери журналу, що спочатку був відомий під назвою “Urban History Yearbook” почали виходити ще у 1974 році, відтоді його періодичність складає 4 номери на рік. З 1998 року журнал має паперову та електронну версії, але весь попередній архів теж відцифрований (а це 1650 статей за 1974-1998 роки) та доступний за умови оплати підписки на сайті. Деякі онлайн статті (всього 52) доступні для вільного завантаження [14]. В журналі як правило 6-7 статей та кілька коротких оглядів досліджень з міської історії, які допомагають досліднику зорієнтуватися у величезному масиві літератури з міської історії. Автори найкращих статей можуть отримати премію імені Джеймса Дайоса (Harold James Dyos, 1921–1978, дослідник у галузі міської історії, професор Лестерського університету), яка була започаткована у 1992 р., що включає грошову відзнаку та публікацію у журналі.

На самому сайті дослідник може знайти не лише короткі анотації та деякі статті у вільному доступі, але й потужний бібліографічний каталог, який охоплює понад 30 тис. найменувань (але він не оновлюється з 2014 р., відсутній тематичний пошук, що робить навігацію ним не дуже зручною) [18]. Тематичні бібліографічні списки літератури з урбаністики також розміщені в останньому номері за кожен рік. Також спільно з Urban History Group редколегія журналу проводить семінари, які з початком пандемії стали онлайн, і їхні записи є у вільному доступі [19]. Зараз на сайті можна подивитися шість семінарів, присвячених таким темам, як публічні простори, консервація історичної спадщини, розвиток охорони здоров'я в містах, підробки грошей, проблеми погромів афроамериканців, менеджмент катастроф - тобто ми бачимо, що тематика майже нічим не обмежена, географічно йдеться про міста північноатлантичної цивілізації (Амстердам, Сідней, Болонья, Лондон, валлійські міста), хронологічно - пізньомодерна та сучасна доба.

Головні редактори видання - проф. Розмарі Світ (Rosemary Sweet, Лестерський університет (Велика Британія), займається дослідженням антикваріанізму в містах Британії та Італії XVIII-XIX ст., туристичними образами міст), проф. Саймон Ганн (Simon Gunn, Лестерський університет (Велика Британія), до дослідницьких інтересів якого входять зміни урбаністичного ландшафту після 1960-х рр.), др. Шейн Евен (Shane Ewen, Університет Лідса (Велика Британія), написав монографію з історіографії міської історії, також досліджує

ідентичність та міський простір міст XIX-XX ст.), др. Розмарі Вейкман (Rosemary Wakeman, Фордгамський університет (США), досліджує інтелектуальну історію міст), також до редколегії входять науковці з Бельгії, Нідерландів та США. Географічне походження представників дорадчої колегії значно ширше - Німеччина, Південна Африка, Індія, Мексика, Канада.

Незважаючи на те, що незалежність України відкрила кордони і для наукових досліджень, проблема доступу до західноєвропейських досліджень все ще залишається актуальною, адже електронні версії статей мають платний доступ, вартість якого недоступна для українських науковців, тому оформлення Центральною науковою бібліотекою ХНУ імені Каразіна підписки на журнал дає змогу ознайомлюватися з останніми надбаннями у галузі урбаністики. Ми проаналізували наявні в бібліотеці випуски - всього 10, 2017-2019 рр., а також ознайомилися з анотаціями та статтями у вільному доступі за 2020-2021 рр (всього 7 випусків). Слід зазначити, що хоча більшість авторів (41% з усіх авторів, дослідники з Лестерського, Кембриджського, Лідського, Брістольського, Манчестерського університетів та інших дослідницьких інституцій) працює у Великобританії, в цілому їхній ареал достатньо широкий - це дослідники з США, Канади, Німеччини, Нідерландів. Також слід відзначити, що для публікації у журналі не обов'язково бути афілійованим дослідником, хоча таких авторів порівняно небагато. Все ж таки, переважно це країни, які входять до поля західної історіографії, і ми бачимо лише поодинокі статті дослідників з Азії, Східної Європи та Африки. Тож відповідно і географічні рамки досліджень переважно стосуються західноєвропейських та північноамериканських міст. Хронологічно дослідження вкрай рідко торкаються раннього середньовіччя, більшість все ж таки починається з пізньосередньовічних міст.

Тематично напрямки досліджень достатньо різноманітні. Зокрема, можна виділити статті суто теоретичного (проблема міської агентності (urban agency - термін ще не має усталеного вжитку в українській історіографії), класифікації міст, екології міст), історіографічного характеру (транснаціональна історія, міська археологія) та джерелознавчого характеру (дослідження потенціалу его-документів, візуальних джерел, преси для вивчення різноманітних аспектів міського життя), у деяких номерах також розміщено історіографічні огляди статей, що видаються у журналі. Наявні статті, які присвячені сучасній методології, наприклад, використанню GIS-технологій під час вивчення морфологічного розвитку міст [15]. Кожен випуск також супроводжується блоком оглядів сучасної літератури з міської історії, переважно, монографій, але іноді це видання атласів, науково-популярної літератури, медійних проєктів, заходів з міської історії. Велике зацікавлення у авторів має соціальна та культурна історія, зокрема, досліджується матеріальне становище різних соціальних груп, корпоративна ідеологія, публічні свята у містах, історія емоцій, історія спорту тощо. Автори торкаються проблеми міського споживання, ментального здоров'я мешканців міст, формування міської спільноти. Серед дослідників з колишніх колоній часто зустрічається тема політичної історії міст та колоніального міського менеджменту, інституалізація колоніальної влади. Значною мірою наявний пласт досліджень з міської архітектурної спадщини, причому як історії окремих пам'яток та їхній трансформації у місті (Темпельхоф, фонтан Невинних), так і проблеми менеджменту та ревіталізації історичної спадщини, зокрема, індустріальної, в колишніх промислових містах. Зрештою, наявна і тематика, яка вже стала традиційною і в українських міських студіях, зокрема, з розвитку містопланування, інфраструктури, житлового будівництва тощо. Переважна кількість досліджень - це кейс-стаді, тож територіально вони рідко виходять за межі окремо взятого міста, але наявні і компаративістські дослідження (наприклад, порівняння проблеми індустріальної спадщини у Лідсі та Манчестері). Тексти статей супроводжуються схемами, графіками, мапами та планами міст, фотографіями та газетними публікаціями, причому вони не просто виконують роль ілюстративного матеріала, а сутєво доповнюють текст.

Деякі випуски мають тематичні підрозділи, зокрема тема, пов'язана з історією їжі - "М'ясо та місто у 19 столітті" [20]. До речі, в українській історіографії до теми їжі теж поступово виникає зацікавлення, про що свідчить, зокрема, поява тематичних номерів видань, зокрема, "Їжа та місто" [11]. Основний фокус – на модернізаційних процесах і м'ясної інфраструктурі як одному з маркерів модернізації. Зокрема, Міккель Тель (Mikkel Thelle) [7] розглядає кейс скотобійного комплексу, який мав неформальну назву "М'ясне Місто" у Копенгагені, його вплив на міську інфраструктуру, контроль за санітарією. Група дослідників з Політехнічного університету Каталонії зосереджуються на статистичному аналізі споживання м'яса та мережі продажу м'яса у міському просторі Барселони [2]. В статті Фабіоли Лопез-Дуран (Fabiola López-Durán) та Ніккі Мур (Nikki Moore) розглядається зміна архітектури та технології скотобоєн Буенос-Айреса, а також розглядається формування мережі м'ясної торгівлі та її вплив на колонізацію пампи [4]. Нарешті, в статті Анни Мазанік (Anna Mazanik) йдеться про маршрути доставки скота, проблеми санітарії та епізоотій, а також, про сприйняття скотобійні як явища у суспільстві [5].

В останньому номері, датованому серпнем 2021 року, пропонується цікава дослідницька рамка щодо ранньомодерних міст - поглянути на них крізь оптику глобалізації. Міста розглядаються як своєрідні "портали глобалізації" [21], авторами широко застосовується акторно-мережева теорія, що стає актуальною під час вивчення формування нової колоніальної торговельної мережі. В восьми статтях блоку застосовується як макро- (вивчення ландшафтів портових міст - Монтевідео та Мумбаї), так і мікропідхід. Так, у статті Крісті Фланнері (Kristie Patricia Flannery) через біографію швейцарського купця Цезаря Фал'є досліджується тогочасне урбаністичне оточення колоніальної Маніли [1], а Сара Мілн (Sarah A. Milne) показує формування торговельної мережі Лондона через історію однієї будівлі [6]. Відносно новим для українського дослідницького поля є міждисциплінарний зв'язок міської історії та історії тварин, який присутній у статті Ендрю Велса (Andrew Wells), в якій він досліджує стосунки людей та тварин та їхній вплив на торговельну мережу портів Британської Атлантики, перш за все, Брістоля та Нью-Йорка (розповсюдження епідемій через пацюків, торгівля хутром та вплив на розвиток міст) [8]. Також в цілісності блоку виразно простежується опозиція "колонія"- "метрополія" у формуванні торговельних мереж.

Один з перших спеціалізованих наукових видань з міської історії, Urban History і зараз займає помітне місце серед видань подібної тематики. За рейтингом цитувань у базі даних Scopus журнал знаходиться у першому квартилі видань з історії та посідає 204 місце з 1328 видань, у виданнях з урбаністичних студій він є 109 з 215 та знаходиться у другому квартилі, проте займає перше місце у цьому рейтингу серед журналів з міської історії [17]. Дослідження, які публікуються у виданні, мають беззаперечну методологічну новизну, їм притаманний міждисциплінарний підхід, тож можливо, українським дослідникам варто було б придивитися до напрямків, які у західній історіографії вже давно стали класикою, а в нашому історіографічному полі майже не представлені, зокрема, міська археологія, зелена історія міст. На нашу думку, недостатньо поширені і дослідження міської спадщини (heritage studies) поза межами класичного пам'яткознавства. Також поки що бракує досліджень теоретичного поля міської історії, а звернення до постколоніального дискурсу, гендерної історії, використання сучасних методологічних підходів (акторно-мережева теорія, теорія міської агентності (urban agency) дозволить вийти поза межі позитивістського дискурсу та влитися у глобальний історіографічний простір міських студій. Тож, з одного боку, статті журналу можуть бути корисними як джерело нових методологічних підходів, а з іншого - окремі кейси можуть стати у нагоді під час компаративістських досліджень.

## Література

1. Flannery K. The trans-imperial biography of César Falliet: A life between global cities // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 479-497. doi:10.1017/S0963926820000474
2. Guàrdia M., Oyón J., Garriga S., Fava N. Meat consumption and nutrition transition in Barcelona, 1709–1935// *Urban History*. 2018. 45(2). Pp. 193-213. doi:10.1017/S0963926817000402
3. Hart E., Dantas M. Digging down into the global urban past // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 424–434. <https://doi.org/10.1017/S0963926820000462>
4. López-Durán F., Moore N. Meat-milieu: Medicalization, aestheticization and productivity in Buenos Aires and its Pampas, 1868–1950 // *Urban History*. 2018. 45(2). Pp. 253-274. doi:10.1017/S0963926817000438
5. Mazanik A.. ‘Shiny shoes’ for the city: The public abattoir and the reform of meat supply in imperial Moscow // *Urban History*. 2018. 45(2). Pp.214-232. doi:10.1017/S0963926817000426
6. Milne S. The Erber: Tracing global trade through a London building // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 435-460. doi:10.1017/S0963926820000516
7. Thelle M. The Meat City: Urban space and provision in industrial Copenhagen, 1880–1914 // *Urban History*. 2018. 45(2). Pp.233-252. doi:10.1017/S096392681700044X.
8. Wells A. Global cities, glocal fauna: animals and the urban British Atlantic, 1660–1800 // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 1–20. doi:10.1017/s0963926820000498
9. Інститут історичної урбаністики. URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua/> (дата звернення: 06.08.2021)
10. Місто: історія, культура, суспільство. URL: <http://mics.org.ua/> (дата звернення: 06.08.2021)
11. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ. 2019. Спеціальний випуск «Їжа та місто» (7). 137 с. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2019.07>
12. Центр міської історії. URL: <https://www.lvivcenter.org/pro/our-history-and-aims/> (дата звернення: 06.08.2021)
13. Центр урбаністичних студій. URL: <https://cus.org.ua/> (дата звернення: 06.08.2021)
14. Open Access Articles. URL: <https://tinyurl.com/5e3bprm6> (дата звернення: 06.08.2021)
15. Thinking spatially: new horizons for urban history. Volume 47.Special Issue 3. August 2020. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/issue/3DBBB4CB38AC0117A5A353E9A5B31CD2> (дата звернення: 06.08.2021)
16. *Urban History*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history> (дата звернення: 06.08.2021)
17. *Urban History*. URL: <https://www.scopus.com/sourceid/22455> (дата звернення: 06.08.2021)
18. *Urban History Bibliography*. URL: [https://urbanhistorybibliography.cambridge.org/uhy\\_bib/action/search](https://urbanhistorybibliography.cambridge.org/uhy_bib/action/search) (дата звернення: 06.08.2021)
19. *Urban History Seminar Series*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/urban-history-seminar-series> (дата звернення: 06.08.2021)
20. Volume 45. Issue 2. May 2018. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/issue/AB9E43BB497B7729074E09E6D0264B4D> (дата звернення: 06.08.2021)
21. Volume 48. Issue 3. August 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/latest-issue> (дата звернення: 06.08.2021)

## References:

1. Flannery K. The trans-imperial biography of César Falliet: A life between global cities // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 479-497. doi:10.1017/S0963926820000474
2. Guàrdia M., Oyón J., Garriga S., Fava N. Meat consumption and nutrition transition in Barcelona, 1709–1935// *Urban History*. 2018. 45(2). Pp. 193-213. doi:10.1017/S0963926817000402
3. Hart E, Dantas M. Digging down into the global urban past // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 424–434. <https://doi.org/10.1017/S0963926820000462>
4. López-Durán F., Moore N. Meat-milieu: Medicalization, aestheticization and productivity in Buenos Aires and its Pampas, 1868–1950 // *Urban History*. 2018. 45(2). Pp. 253-274. doi:10.1017/S0963926817000438
5. Mazanik A. (2018). ‘Shiny shoes’ for the city: The public abattoir and the reform of meat supply in imperial Moscow // *Urban History*. 2018. 45(2). Pp.214-232. doi:10.1017/S0963926817000426
6. Milne S. The Erber: Tracing global trade through a London building // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 435-460. doi:10.1017/S0963926820000516
7. Thelle M. The Meat City: Urban space and provision in industrial Copenhagen, 1880–1914 // *Urban History*. 2018. 45(2). Pp.233-252. doi:10.1017/S096392681700044X.
8. Wells A. Global cities, glocal fauna: animals and the urban British Atlantic, 1660–1800 // *Urban History*. 2021. 48. Pp. 1–20. doi:10.1017/s0963926820000498
9. *Urban History*. URL: <https://www.scopus.com/sourceid/22455> (retrieved:: 06.08.2021)
10. Instytut istorychnoi urbanistyky [Institute of Urban History] (in Ukrainian). URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua/> (retrieved: 06.08.2021)
11. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo [City History, Culture, Society] (in Ukrainian). URL: <http://mics.org.ua/> (retrieved: 06.08.2021)
12. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii [City History, Culture, Society] (in Ukrainian) / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. 2019. Spetsialnyi vypusk «Izha ta misto» (7). 137 s. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2019.07>
13. Tsentr miskoi istorii [The Center for Urban History ] (in Ukrainian). URL: <https://www.lvivcenter.org/pro/our-history-and-aims/> (retrieved: 06.08.2021)
14. Tsentr urbanistychnykh studii [Center for Urban Studies] (in Ukrainian). URL: <https://cus.org.ua/> (retrieved: 06.08.2021)
15. Open Access Articles. URL: <https://tinyurl.com/5e3bprm6> (retrieved:: 06.08.2021)
16. Thinking spatially: new horizons for urban history. Volume 47.Special Issue 3. August 2020. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/issue/3DBBB4CB38AC0117A5A353E9A5B31CD2> (retrieved:: 06.08.2021)
17. *Urban History*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history> (retrieved:: 06.08.2021)
18. *Urban History Bibliography*. URL: [https://urbanhistorybibliography.cambridge.org/uhy\\_bib/action/search](https://urbanhistorybibliography.cambridge.org/uhy_bib/action/search) (retrieved:: 06.08.2021)
19. *Urban History Seminar Series*. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/urban-history-seminar-series> (retrieved:: 06.08.2021)
20. Volume 45. Issue 2. May 2018. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/issue/AB9E43BB497B7729074E09E6D0264B4D> (retrieved:: 06.08.2021)
21. Volume 48. Issue 3. August 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/latest-issue> (retrieved:: 06.08.2021)



**НА ШЛЯХУ ДО ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УРБАНІСТИЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ:  
ВНЕСОК Е-ЖУРНАЛУ «МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО»****В. М. Жмака**zhmakavm@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2536-6255>

Перші періодичні видання з урбаністики з'явилися у Великій Британії і США в 60-х рр. минулого століття на хвилі піднесення і виділення урбаністики як окремого напрямку історичної науки. Відтоді і дотепер, ці країни залишаються «законодавицями моди» як у студіюванні містознавчої тематики, так і виданні наукової, фахової періодики присвяченої міським дослідженням. Зокрема, у США популярністю і авторитетом користуються журнали «Urban Affairs Review» («Огляд міських справ»), «Journal of Urban Economics» («Журнал міської економіки»), «Journal of Urban Planning and Development» («Журнал міського планування та розвитку»); у Великій Британії не менш поважними є журнали «Urban Studies» («Міські дослідження»), «International Journal of Urban and Regional Research» («Журнал міських та регіональних досліджень»), «Cities» («Міста»), які висвітлюють різноманітні сторони міського життя: історію, економіку, географію, архітектуру та ін. Крім того, авторитетні часописи містознавчого характеру існують в Нідерландах «Regional Science and Urban Economics» («Регіональна наука та міська економіка»), Франції «Histoire Urbaine» («Міська історія»), Італії «Territorio» («Територія») та інших країнах. Це засвідчує інтерес наукової спільноти і громадськості до урбаністичної проблематики, її важливе значення для держави і суспільства. Як зазначає Д. Чорний, у світі лише 2016 р. надруковано з урбаністичної проблематики близько 1000 статей в 200 журналах [8, с. 162].

Палітра фахових видань, яка представлена в Україні, досить широка. Не бракує й фахових видань із історичної науки. Проте, з-поміж чималої їх кількості, на жаль, протягом багатьох десятиліть не було спеціалізованого фахового часопису з урбаністики (слід зазначити, що чимало публікацій з містознавчої тематики надруковано на сторінках різних періодичних видань з історії, географії, економіки та ін.). Тому одна з провідних дослідниць в царині регіональних студій Я. Верменич у недалекому від нас 2015 р. із сумом зазначала: «вітчизняна урбаністика має вигляд нескоординованої, поділеної між різними відомствами, позбавленої авторитетного друкованого органу» [1, с. 68]. Наскільки змінилася у кращій бік ситуація протягом останніх семи років, ми спробуємо показати у даному матеріалі, спираючись на перший в Україні спеціальний урбаністичний журнал «Місто: історія, культура, суспільство».

Його поява, вважаємо, є відповіддю на те, що містознавчі студії останніми роками набувають все більшої популярності та потребують майданчика, періодичного видання, на сторінках якого науковці-урбаністи, та і взагалі, всі хто цікавиться містознавчою тематикою мали б змогу фахового спілкування, висвітлити свої досягнення, обговорити перспективи і напрямки розвитку вітчизняної урбаністики тощо.

Враховуючи такий стан речей, цілком слушною стала ідея і колаборація Інституту історії України НАН України та Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка виступити співзасновниками наукового, фахового видання з урбаністики. Їх спільним дітищем, йдучи в ногу з європейськими і світовими тенденціями, стало видання е-журналу урбаністичних студій «Місто: історія, культура, суспільство» (сайт журналу <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics>). Вибір електронного формату, вочевидь, покликаний сприяти кращій мобільності у виданні журналу, а також розширенні аудиторії авторів і читачів часопису. Поява «МІКС» (аббревіатура назви журналу) була викликана, як зазначає сам редакційний колектив говорячи про основні завдання журналу, необхідністю створення платформи для вивчення і обговорення питань, пов'язаних

з міською історією, культурним та громадським життям, а також підвищенням рівня міських досліджень в якості важливого компонента історіографічного процесу [2, с. 7].

На вказаному вище офіційному сайті журналу, українською і англійською мовами, розміщена вся необхідна інформація про видання, яка розподілена за розділами: про журнал, редакційний штат, архіви, поточний випуск, керівництво для авторів, контактна інформація. Навігація сайтом не видається складною. Розміщені на ньому компоненти зручні і доступні в користуванні.

Вектор розвитку видання, визначається його редакційним колективом. До редакційної колегії «МІКС» залучено знаних фахівців провідних вітчизняних і закордонних наукових установ і вищих навчальних закладів, сфера наукових інтересів яких безпосередньо, або в тому числі, пов'язана з містознавчою тематикою. Головним редактором нового видання став доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Борисенко. На посаді шеф-редактора перебуває представниця Інституту історії України НАН України кандидатка історичних наук Т. Водотика. Редакційна рада «МІКС» представлена авторитетним складом професорів, докторів історичних наук в особі С. Кульчицького, Г. Боряка, Я. Верменич, І. Патриляка, В. Константинової, В. Капелюшного, В. Ставнюка, В. Шандри (всі Україна), М. Баумейстра (Італія). Редакційна колегія складається із провідних фахівців як з-за кордону – А. Заярнюк, доктор історії (Канада); М. Прокопович, доктор історії (Велика Британія), так і вітчизняних науковців – докторів історичних наук: Г. Казакевича, О. Міхєєвої, кандидатів історичних наук: Р. Любавського, А. Харченка, О. Середи, С. Тараненка та ін. Із 6-го номера відбулися зміни в редакційній раді та редколегії. У складі першої з'явилися: професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. Петровський та професор Університету Пассау, Німеччина Т. Вюнш. До редколегії увійшли: доктор соціологічних наук Л. Малес та кандидати наук А. Петренко-Лисак, О. Максимович (Україна) та М. Плавінський (Білорусь). Починаючи з 8-го номера головним редактором часопису є кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України О. Галенко. Тобто, редакційну раду і редакційну колегію е-журналу «Місто: історія, культура, суспільство» складають знані, авторитетні фахівці-історики, урбаністи, які представляють провідні наукові установи і вищі, серед яких: Інститут історії України НАН України, Інститут історичної урбаністики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Мюнхенський університет та ін.

Періодичність виходу часопису становить двічі на рік. Перший номер е-журналу «МІКС» побачив світ у 2016 р. і став єдиним у цьому році. Наступні шість номерів вийшли згідно декларованої періодичності – двічі на рік (2017, №№ 2–3; 2018, №№ 4–5; 2019, №№ 6–7). Особливо плідним для молодого видання видався 2020 р. коли у світ вийшло одразу чотири номери журналу (2020, №№ 8–11). Така інтенсивність, очевидно, пов'язана з особливістю цих номерів – спецвипуски. Цього року маємо, поки що, один номер (2021, № 12). Тобто, за короткий період свого існування (2016 – сер. 2021 рр.) редакція е-журналу урбаністичних студій «Місто: історія, культура, суспільство» може похвалитися виходом 12 номерів часопису.

На сторінках 12 номерів надруковано більше 160 публікацій, 85 % із яких одноосібні, 15 % мають двох авторів і більше. Кількість статей в одному номері варіюється від 9 (2019, № 7; 2020, № 9) до 20 (2017, № 2) публікацій. Такі «ножиці» можна пояснити «спеціальними темами» або «спеціальними випусками», які відповідно і визначають число «бажаючих» долучитися до їх розробки. В середньому один номер журналу наповнює 14–16 статей.

Обсяг кожного номера різниться. Він залежить як від кількості статей, так і обсягу самих статей. Найменшим за кількістю сторінок у ньому є 8-й номер (2020), «найтовщим» побасив світ № 11 (2020) – 119 і 313 сторінок відповідно. Середній обсяг номера журналу

варіюється в межах 160–250 сторінок. Загальна кількість електронних шпальт дванадцяти номерів «МІКС» складає більше 2,3 тис.

Щодо авторського загалу, то він становить близько 200 осіб, 56 % із яких доктори і кандидати наук, 44 % – наукові співробітники, аспіранти, вчителі, студенти та ін. Привертає увагу і заслуговує схвальних відгуків залучення на шпальти видання молодих дослідників і науковців, статті яких, як і всіх інших, пройшли незалежне анонімне рецензування. Географія авторського цеху досить широка і представлена всіма регіонами і провідними вузами й науковими установами України. Вагомий доробок урбаністичних студій на сторінках часопису «Місто: історія, культура, суспільство» належить науковцям Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Українського католицького університету, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Крім науковців Києва, Харкова, Львова плідно працюють дослідники-урбаністи Дніпра, Одеси, Бердянська, Полтави, Рівного, Тернополя та інших міст країни, які є авторами значної частини статей «МІКС». Про високий рівень е-журналу «Місто: історія, культура, суспільство» говорить і розміщення на його сторінках публікацій зарубіжних авторів із Великобританії, США, Канади, Польщі, Данії, Японії та ін.

Обсяг номера, кількість у ньому статей, а відповідно і авторів, багато в чому визначається так званою «спеціальною темою» або «спеціальним випуском» до яких долучаються дослідники. Пропонована спеціальна тема складає основну частину номера, вона є найбільшою за розміром і кількістю текстів. Такими спецтемами були: «Декомунізація та місто» (2017, № 2), «Музеї в міському просторі» (2017, № 3), «Ранньомодерне місто» (2018, № 4), «Революція та місто» (2018, № 5). У дванадцятому номері (2021) більша частина випуску розміщена в спеціальній рубриці «Місто й оновлення».

Спеціальні випуски присвячені якійсь одній головній тематиці, яка визначена заздалегідь і відкрита для обговорення. Такими темами стали: «Їжа та місто» (2019, № 7), «Голокост і міста: простори вбивства – простори руйнації» (2020, № 9), «Про середньовічне місто» (2020, № 10). В одинадцятому номері (2020, № 11) зібрано матеріали міжнародної наукової конференції «Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі». Слід відмітити абсолютно модерний, як б сказав, загальносвітовий підхід до спецвипусків – добір текстів, їх рецензування здійснювали запрошені редактори, які є фахівцями в пропонованій тематиці.

Рубрики представлені в перших випусках журналу досить різноманітні. Деякі з-них, як «Міська археологія», «Ранньомодерне місто», «Модернізаційні процеси в містах: імперський та радянський дискурси», класична для всіх наукових журналів – «Рецензії. Огляди. Хроніка» набули популярності і стали традиційними. Намагаються закріпитися на постійній основі такі розділи як «Історіографія», «Джерела до історії міст», «З університетської лави» (дана рубрика надає можливість «проби пера» для дослідників-початківців, студентству в їх містознавчих розвідках) та ін. Не обмежуючись усталеними рубриками, редакційна колегія продовжує пошук і пропонує нові форми вивчення міського простору, серед них «Урбаністичні есе», «Інтерв'ю», «Повідомлення». У межах згаданих та інших розділів дослідники-урбаністи підіймають різноманітні міські проблеми від давних до сьогодення: розглядаються питання археологічної спадщини, архітектури, повсякдення; зачіпаються питання пов'язані з міською економікою, самоврядуванням, освітнім простором; торкаються теоретичних і методологічних проблем тощо. Окремо хотілося б висловити кілька слів про колонку «Від редакції». Вона виступає гідом номера, виділяючи його особливості й здобутки. В легкій і доступній формі подаються чіткі роз'яснення і коментарі по кожній рубриці і текстах які їх наповнюють. Закладений у колонці посил не залишає читача байдужим і спонукає до ознайомлення із повним номером часопису.

Тексти, які представлені на сторінках видання, головним чином присвячені українським містам. Значний масив публікацій стосується столиці нашої держави – міста Київ, його

археологічної і культурної спадщини, освітнього простору, адміністративного статусу тощо, серед яких виділяються статті В. Лукьянченка, В. Івакіна, О. Петренко-Цеунової, Т. Самчука, О. Сокирко, Я. Примаченко та ін. Регулярно на сторінках «МІКС» висвітлюється історія Львова – роботи М. Долинської, В. Трач, Н. Левус, А. Заярнюка (переважно період XVI – XX ст.) та Харкова (сер. XIX – поч. XXI ст.) – доробок А. Боженко, М. Тахтаулової, Р. Любавського та ін. Не залишаються поза увагою й інші міста, наприклад Причорномор'я: Одеса (Т. Вінцовський, Т. Тхоржевська, К. Виноградова), Маріуполь (Є. Чернухін), Херсон (В. Кібець). На шпальтах журналу розміщено дослідження з історії Вишгорода (Д. Бібіков, М. Сергєєва), Переяслава (О. Коваленко), Чернігова (А. Година), Вінниці (Т. Карєва), Луганська (М. Гаухман) та ін. Меншою мірою на його шпальтах представлені тексти, присвячені зарубіжним містам. Їх на сьогодні близько 13–14 % від всіх і вони висвітлюють ситуацію в таких регіонах та хронологічних періодах: Мезоамериканські міста, середньовічні німецькі міста, гради Речі-Посполитої тощо. Таким чином, вважаємо, варто розширювати географію видання, що сприятиме включенню української урбаністики в світовий простір. Отже, міська аудиторія, яка відображена на сторінках видання «Місто: історія, культура, суспільство» досить широка і представляє всі регіони нашої держави і навіть закордону. Це свідчить не лише про інтерес дослідників до вивчення того чи іншого міста, але й перспективи розвитку і поширення містознавчих студій.

Будь який текст краще сприймається читачем коли він підкріплений допоміжним, наочним матеріалом. Важлива річ, яка привертає увагу й заслуговує схвальних відгуків це те, що значна частина публікацій е-журналу «Місто: історія, культура, суспільство» містить ілюстрації. Особливо це стосується розділу «Міська археологія». Практично кожна стаття з нього підкріплена кольоровими фото з археологічних розкопок, артефактів, планами місцевості, кресленнями тощо. В розділі «Рецензії, Огляди. Хроніка» подано зображення тих видань, на які зроблені відгуки. Враховуючи специфіку тієї чи іншої статті, в кожному номері часопису, чимало текстів доповнені фотодокументами, відбитками карт, рисунками, зображеннями будівель, пам'ятників, графіками, таблицями тощо, які супроводжуються підписами чи коментарями до них. Всі ілюстративні матеріали високої якості, які допомагають глибше зрозуміти тонкощі й особливості висвітлюваної проблеми.

Знаменно те, що порушені на сторінках журналу проблеми, не залишаються наодинці, а обговорюються в науковому середовищі та суспільстві. Наприклад, однією із таких не простих проблем є процес декомунізації, який активно обговорюється і триває в суспільно-політичному житті країни. «Декомунізація і місто» – так звучить спеціальна тема другого номера часопису (див. вище). У статтях, головним чином, розглядаються питання перейменування міст і вулиць, їх вплив на політику пам'яті як на регіональному, так і всеукраїнському рівні. Дана проблема знайшла своє продовження і в наступних номерах журналу. Зокрема, важливою з погляду переосмислення процесів декомунізації є стаття Л. Савченко та М. Тахтаулової [7, с. 121–133], у якій на прикладі міста Харкова, автори розглядають базові характеристики комплексного дослідження топоніміки українського міста. Не менш важливою і обговорюваною є проблема історичної пам'яті, в нашому випадку – пам'яті в міському просторі. З-поміж текстів присвячених їй, на наш погляд, виділяються статті А. Медведовської «Пам'ять про Голокост у символічному просторі Дніпра (Дніпропетровська)» [5, с. 33–45], у якій авторка відслідковує ключові зміни, які відбулися на місцях Голокосту в місті від кінця нацистської окупації до наших днів. З'ясовує, наскільки ці місця стали місцями вшанування Голокосту, описує механізми та особливості включення такого вшанування у міський простір міста; та А. Години «Алея Героїв у Чернігові: зміна у сприйнятті радянських місць пам'яті в Україні (1991–2019 рр.)» [3, с. 61–83]. У статті відстежено ставлення містян до радянських пам'ятників на Алеї Героїв у Чернігові у роки незалежності, та чи вплинув процес декомунізації на їх історичну пам'ять і ставлення до радянських пам'ятників. Не вирішеною до кінця у вітчизняній історичній науці, і урбаністиці зокрема, залишається проблема методології. Тому, вкрай важливим є використання досвіду як

закордонних, так і напрацювань вітчизняних фахівців. Відрадно, що «МІКС» для цього робить свій внесок – виступає платформою для обговорення і дискусій. Зокрема, на його сторінках розміщено статтю (переклад) британських науковців Джуліани Б. Прато та Італо Пардо «Урбаністична антропологія» [6, с. 11–43], у якій автори розглядають витoki антропологічного інтересу до процесів урбанізації, подальший розвиток урбаністичної антропології, і, головне, подають основні методологічні питання і розробки у сфері антропологічних урбаністичних досліджень. Ще одна публікація з методології, яка може розглядатися крізь призму міської історії, стаття В. Івакіна «Археологічна тафологія як складовий елемент сучасної танатології» [4, с. 57–77]. Ця стаття, за словами самого автора, виступає як заклик до відповідної наукової дискусії, метою якої має стати визначення стабільної тафологічної структури та створення термінологічного апарату, які можуть використовуватися в сучасній історичній та археологічній науках [4, с. 57–58]. Хоча методологічних текстів не так багато, вони допомагають сформуванню і розробити загальну методологічну базу з урбаністики. Отже, шпальти «МІКС» стали не лише платформою для висвітлення питань міської історії, культури, суспільного життя, але й піднімають важливі, болючі проблеми минувшини й сьогодення, досвід у вирішенні яких допомагає визначити політичні й суспільні орієнтири, вектори розвитку нашої держави на майбутнє.

Варто також згадати ще деякі досягнення колективу «МІКС». Починаючи з третього номера журнал став фаховим виданням з історії. Дев'ятий і наступні номери мають статус фахового видання зі спеціальності 032 – Історія та археологія, що значно підвищує його рейтинг і розширює коло прихильників. Крім того, в 2017 р. журнал «МІКС» започаткував практику перевидання в електронному вигляді досліджень, які присвячені проблемам урбаністики. Першими ластівками стали колективна монографія «Археологічні дослідження київського Гостинного двору» та книга С. Тараненка «Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток».

Разом із тим, хотілося б висловити і деякі думки. Поряд із текстами, які висвітлюють міську археологію, архітектуру, повсякдення міських жителів, соціальні групи, топоніміку, проблеми історичної пам'яті в міському просторі та ін., хотілося б більше бачити статей присвячених дослідженню економіки міст, вивченню національних груп, міського самаврядування, публікацій, які присвячені відомим, неординарним особистостям, життя або діяльність яких була пов'язана з тим чи іншим містом тощо. Також на шпальтах часопису варто більше друкувати текстів із методології, думок і дискусій навколо них, публікуючи й методологічні напрацювання науковців з-за кордону. В контексті цього, необхідним є розширення представництва міст інших країн, що збагатить інформативністю і досвідом вітчизняну урбаністику та сприятиме її поширенню в європейському і світовому урбаністичному середовищі. До того ж, історичні періоди, які представлені в текстах, головним чином торкаються XIX – поч. XX ст., менше публікацій розглядають міста XV – XVIII ст., років Української національно-демократичної революції та періоду незалежності. Водночас не значна кількість текстів присвячена радянському періоду. Тому, на шпальтах «МІКС» хотілося б бачити значно більше статей, у яких досліджується міський простір 20 – 30-х рр. XX ст., воєнних і повоєнних років, періоду «відлиги», так званого «розвинутого соціалізму», «перебудови» – тобто 1940 – 1991 рр. Більше текстів, які досліджують міське сьогодення. Для цього редакційна колегія може вдатися до вже випробуваної тактики – оголошення спеціальної теми або видання спецвипуску (хоча ми розуміємо, що це залежить не лише від редколегії журналу, а і наукових інтересів дослідників). Також очевидна перспектива і напрямок роботи для редакційної колегії – індексування журналу в базі даних Index Copernicus, Web of Science, Scopus та ін. Викладені судження не мають на меті образити чи применшити заслуги редколегії та авторського цеху «МІКС». Це радше побажання, які, на нашу думку, лише сприятимуть покращенню видання.

Таким чином, «МІКС» став першим вітчизняним часописом присвячений дослідженням суто урбаністичної тематики. Його поява була вимогою часу, важливим і необхідним кроком

у напрямку закриття лакуни (хоча б частково) з-поміж періодичних фахових видань містознавчого спрямування. За короткий період свого існування «МІКС» довів, що часопис не стоїть на місці, він розвивається. Редакційний колектив пропонує нові цікаві рубрики, шукає нові форми роботи. Зокрема, колектив журналу став партнером і співорганізатором воркшопу «Як міста пам'ятають і як міста забувають», який відбувся 12–13 вересня 2019 р., частина виступів із якого опублікована на сторінках журналу (2020, № 8). Впевненості в подальшому поступі додає співпраця «МІКС» з Фондом Катедр Українознавства (США) та Фондом ім. Гайнріха Бюлля, Бюро Київ – Україна, за підтримки яких виходить журнал і є безкоштовним. Резюмуючи вище викладене, можна ствердно говорити, що е-журнал урбаністичних студій «Місто: історія, культура, суспільство» – відбувся.

### Література

1. Верменич Я. Простір у науці і Людина у науковому просторі (до 100-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 76 с.
2. Від редакції. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2016. № 1. С. 7–8. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29> (дата звернення: 05.07.2021).
3. Година А. Алея Героїв у Чернігові: зміна у сприйнятті радянських місць пам'яті в Україні (1991–2019 рр.). *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2021. № 12. С. 61–83. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/14/16> (дата звернення: 05.07.2021).
4. Івакін В. Археологічна тафологія як складовий елемент сучасної танатології. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2020. № 11. С. 57–77. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/13/15> (дата звернення: 05.07.2021).
5. Медведовська А. Пам'ять про Голокост у символічному просторі Дніпра (Дніпропетровська). *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2020. № 9. С. 33–45. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/11/12> (дата звернення: 05.07.2021).
6. Прато Д., Пардо І. Урбаністична антропологія / пер.: Т. Полек та Ю. Лазаренко. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2016. № 1. С. 11–43. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29> (дата звернення: 05.07.2021).
7. Савченко Л., Тахтаулова М. Базові характеристики комплексного історичного дослідження топоніміки українського міста. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2019. № 6. С. 121–133. URL: [http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/6/6\\_2019](http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/6/6_2019) (дата звернення: 05.07.2021).
8. Чорний Д. М. Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Сер. «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. Вип. 26. С. 157–164.

### References

1. Vermenych IA. Prostir u nautsi i Liudyna u naukovomu prostori (do 100-richchia akademika NAN Ukraïny P. T. Tron'ka) [Space in science and Man in the scientific space (to the 100th anniversary of academician of nas of Ukraine P. T. Tronko)] (in Ukrainian). Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2015. 76 s.
2. Vid redaktsiï [From the editorial board] (in Ukrainian). *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2016. № 1. S. 7–8. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29> (accessed: 05.07.2021).
3. Hodyna A. Aleia Heroïv u Chernihovi: zmina u spryïniatti radians'kykh mists pam'iaty v Ukraïni (1991–2019 rr.) [Alley of Heroes in Chernihiv: a change in perception of Soviet places of remembrance in Ukraine (1991-2019)] (in Ukrainian). *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-*

- zhurnal urbanistychnykh studii*. 2021. № 12. S. 61–83. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/14/16> (accessed: 05.07.2021).
4. Ivakin V. Arkheolohichna tafolohiia iak skladovyi element suchasnoi tanatolohii [Archaeological and philology as an integral element of modern thanatology] (in Ukrainian). *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2020. № 11. S. 57–77. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/13/15> (accessed: 05.07.2021).
5. Medvedovs'ka A. Pamiat' pro Holokost u symvolichnomu prostori Dnipra (Dnipropetrovs'ka) [Memory of the Holocaust in the symbolic space of the Dnieper (Dnepropetrovsk)] (in Ukrainian). *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2020. № 9. S. 33–45. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/11/12> (accessed: 05.07.2021).
6. Prato D., Pardo I. Urbanistychna antropolohiia / per.: T. Polek ta IU. Lazarenko [Urban anthropology] (in Ukrainian). *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2016. № 1. S. 11–43. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29> (accessed: 05.07.2021).
7. Savchenko L., Takhtaulova M. Bazovi kharakterystyky kompleksnoho istorychnoho doslidzhennia toponimiky ukrains'koho mista [Basic characteristics of the complex historical study of place names of the Ukrainian city] (in Ukrainian). *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*. 2019. № 6. S. 121–133. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29> (accessed: 05.07.2021).
8. Chornyï D. M. Kharkiv iak ob'iekt urbanistychnykh studii: konteksty, pidsumky, novi oriientyry [Kharkiv as an object of urban studies: contexts, results, new landmarks] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina. Ser. «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. 2018. Vyp. 26, S. 157–164.

**КНИГА РІЧАРДА ФЛОРИДИ «КРИЗА УРБАНІЗМУ» В КОНТЕКСТІ ПАНДЕМІЇ COVID-19. Рецензія на видання: Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / пер. з англ. Ірина Бондаренко. Київ : Наш формат, 2019. 320 с.****В. О. Нестеренко**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
nester.vicky@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

Кожного року урбаністичні теми набирають все більше популярності, а книги, присвячені містам, впевнено займають високі рядки у читацьких рейтингах. Деякі з них стають справжніми бестселерами, викликають багато дискусій. Така доля спіткала і «Криз урбанізму» Річарда Флориди – можливо, за рахунок своїх провокативних тез, а можливо через чудовий публіцистичний стиль, що дозволяє простежити хід думок автора. Чому книга цікава з точки зору історика, соціолога, урбаніста та пересічного мешканця мегаполісу? І хто такий Річард Флорида – мислитель, що передбачає розвиток міст на кілька кроків вперед, чи «дивак», який просто зумів стати публічною персоною?

Річард Флорида відомий як розробник «теорії креативного класу», що була вперше сформульована наприкінці 90-х років ХХ століття та майже одразу піддана нищівній критиці. Опоненти висміювали ідеї Флориди щодо виключної ролі «креативних людей» в економічному зростанні та його заклики «будувати креативну спільноту», не погоджувались з тезою про зв'язок толерантності та міських прибутків, а самих «*homo creatives*» прозвали «неіснуючою твариною». Тим не менш, впродовж наступних десяти років через публічні презентації, впровадження запропонованих дослідником новацій в управлінні міста Торонто та накопичення все більшої кількості статистичного матеріалу, коло його прихильників невпинно зростало. Наразі з концепцією «креативного класу» можна не погоджуватись, але не можна її ігнорувати. Українському читачеві книга про «креативну спільноту» доступна у виданні «*Homo creativus. Як новий клас завойовує світ*» (Наш Формат, 2018) [3, с. 222]. До речі, це переклад другого й оновленого видання роботи 2014 року. Наразі Річард Флорида викладає в університеті Торонто та є бажаним гостем міжнародних форумів (його виступи доступні у відео з Moscow Urban Forum, The Kinder Institute Forum (Х'юстон), World Urban Forum тощо [6]).

«Криза урбанізму», що обрана для даної рецензії, є фактично продовженням досліджень з теорії «креативного класу». Однак, якщо перша робота автора є напрочуд позитивною і складається враження, ніби наш світ перебуває буквально за крок від вирішення усіх урбаністичних проблем, то ця книга, навпаки, у доволі депресивних тонах описує сучасне міське життя. Річард Флорида чесно зізнається, що прагне «боротися з темною стороною міського відродження, яке я раніше відстоював та звеличував» (с. 17). Наприкінці видання вміщено додатки зі статистичними даними та словник термінів, що їх використовує автор. До кожного розділу прописана докладна бібліографія із коментарями.

Робота складається з десяти розділів, дев'ять з яких аналізують поточні проблеми міст, а десятий пропонує кроки, які, на думку дослідника, допоможуть подолати урбаністичну кризу. Річард Флорида починає оповідання з особистої історії про місто Ньюарк, в якому він народився і яке зазнало кризи та занепало через те, що його покинули великі компанії та креативні спеціалісти (с. 13). У першому розділі він звертає увагу на стрімке збільшення цін на житло та кластеризацію міста, коли населений пункт складається з перемішаних фешенебельних та бідних районів, які неможливо комплексно реконструювати (с. 28). На думку автора стрімкий економічний розвиток призводить до того, що середній клас, на якому базується стабільність суспільства, поступово зменшується. Його ідея полягає в необхідності заходів, що уможливить «урбанізм для всіх». Далі Флорида розглядає рейтинг міст, виділяючи «супер-зіркові» гіганти, що приречені на загибель, адже мало хто зможе у них жити через шалені ціни на нерухомість (с. 55). У подальших розділах він аналізує



доступність інфраструктури, медичного забезпечення, освітніх можливостей тощо, підкріплюючи кожен свою тезу статистичними даними та діаграмами. Він підкреслює важливість якісної освіти для кар'єрного зростання (с. 142), а також необхідність збільшувати кількість громадського транспорту задля зменшення часу, що людина витрачає на дорогу до роботи (с. 148). Криза охоплює не тільки міста, адже передмістя страждають через занепад маленьких населених пунктів (с. 191). У дев'ятому розділі Річард Флорида доводить, що проблема охопила не тільки Америку, але й увесь світ.

Наприкінці своєї роботи автор описує десять кроків, які допоможуть знов наповнити великі міста життям та подолати кризу. Він називає це «урбанізм для всіх», маючи на увазі потребу зробити міські принади та можливості якомога доступнішими для різних прошарків населення. Він пропонує надати державі широкі регуляторські повноваження та посилити соціальний захист населення. Крок перший полягає у мотивації власників земельних ділянок до більш інтенсивнішої забудови, пропонується ввести пропорційний податок: чим вищим буде змарочос, тим менше грошей потрібно буде платити за землю (с. 220). Автор пише, що таким чином вдасться збільшити кількість житла у престижних районах. Більше того, Річард Флорида вважає, що потрібно розміщувати всі будівлі максимально щільно (с. 222). Жодного слова не сказано про екологію та про емоційний стан, у якому буде перебувати мешканець кам'яних джунглів нового покоління. Збільшити кількість доступного житла автор пропонує також за рахунок спеціального державного контролю, а підвищення доходів населення, на його думку, можна домогтися штучним підняттям зарплат у секторі обслуговування, хоча це неодмінно призведе до інфляції, та введенням обов'язкової мінімальної грошової допомоги, доцільність якої вже заперечили інші дослідження (с. 233, 237). Окрім радикальних пропозицій, є й більш обґрунтовані, в тому числі щодо розширення повноважень місцевої влади та ролі громад (с. 239), а також покращення рівня освіти у бідних районах (с. 236). Проте загалом враження від кроків, запропонованих Флоридою, доволі негативне – здається, що перелічені заходи неможливо втілити.

Книга викликала доволі значну кількість рецензій – як від професійних дослідників, так і від читачів, які цікавляться урбаністикою як хобі. Частина рецензентів все ще фокусується на критиці терміну «креативний клас», зважаючи на те, що це нібито принижує представників «робітничого» та «класу обслуговування» [1]. Зрештою, багато хто відзначає, що Флорида поставив багато запитань і зрештою фактично не дав на них відповіді. З цією тезою можна погодитись лише частково, адже тенденції, озвучені автором, напрочуд багатовимірні і не можуть бути подолані «швидкими» рішеннями.

«Криза урбанізму» була опублікована англійською мовою у 2017 році, а вже у 2020 почалась пандемія Covid-19, що змушує нас переглянути наші погляди на міста, потребу фізичного скупчення людей та економічні кризи. Тож розглянемо цю роботу у контексті тотального локдауну. «Креативний клас», відповідно до ідей Річарда Флориди, найбільше страждає від цін на житло та витрати часу на дорогу на роботу, відсутності доступу до якісної медицини, освіти та, зрештою, розваг. Все це можна назвати принадами міського життя. Одночасно з цим вже багато років точиться дискусія щодо існування віртуального або кібер-міського простору. Для багатьох компаній в галузі ІТ стало цілком нормальним винаймати співробітників з усіх куточків планети, об'єднуючи їх лише спільною платформою. Інтернет створює багато можливостей – онлайн-концерти, мережеві ігри, спілкування, навчання, покупки тощо. Паралельно цифрові технології допомагають дублювати фізичні простори міст. Ще 20 років назад про це писали лише фантасти, проте зараз ми можемо «гуляти» вулицями європейських міста по Google Maps, не кажучи вже про відвідування відомих музеїв. Окрім Youtube-каналів пропонують можливість фактично здійснити екскурсію маршрутами великих міст. Модель собору Паризької Богоматері у популярній комп'ютерній грі «Assassin's Creed: Unity» настільки докладна, що могла стати прототипом для реконструкції храму після пожежі у 2019 році. Зрештою, для реконструкції обрали комп'ютерну іншу 3D-модель, зроблену задалегідь.

В своїй книзі Річард Флорида підкреслює, що незважаючи на ціни на житло, робітники та середній клас все одно, за можливістю, обирають життя у великих містах, адже ті дають їм більше можливостей (с. 53). Однак, якщо майже всі із згаданих можливостей ми отримуємо онлайн, то чи можуть люди відмовитись від гонки за пропискою у мегаполісі, проживаючи тепер у неосяжному кібер-місті? Карантин показав, що креативний клас напрочуд швидко перейшов до роботи через Zoom. Викладачі, юристи, автори блогів, бізнесмени підлаштувались під нові вимоги, змінили формати діяльності. Навіть відомі дизайнери одягу навчились не тільки проводити покази у вигляді Youtube-трансляцій, але й креативно працювати з клієнтами – наприклад, додавати до каталогів шматочки тканин, з яких зроблено одяг. Здається, єдиний з «креативщиків» відповідно до переліку Р. Флориди (с. 246), хто не зміг опанувати онлайн-формат через потребу фізичного контакту з пацієнтом – це лікарі, але й в медичній сфері набули популярності «дистанційні» прийоми у вигляді відео-консультацій.

Чи означає це, що перехід у кібер-простір розпочатий пандемією, вже не припинити і чим молодше покоління, тим легше йому буде організувати робоче місце вдома та відмовитись від більшості так званих «живих» контактів? Складно передбачити, але світ пристосовується. Онлайн-формати відкривають нам нові можливості. За карантинний рік зменшилась частка оренди комерційної нерухомості, одночасно люди почали більше вкладати в облаштування кабінетів вдома.

Однак, залишається інший важливий сенс наших міст – як джерел натхнення та просторів відпочинку. Останні випуски *Vogue Ukraine*, що керуються світовими тенденціями, постійно піднімають урбаністичні теми, використовуючи ідеї фланерства та айдентики різних міських локацій. Тревел-блоги не втрачають своєї актуальності, а люди користуються будь-якою можливістю вирватись з-під домашнього арешту пандемії. Тож спробуємо змодельовати гіпотезу – якщо світ навіть подолавши епідемію залишить собі деякі зручні елементи «карантинного режиму» на кшталт масової роботи з дому, то як зміняться наші міста? Якщо місто як бізнес-центр поступово почне втрачати свою актуальність, адже працювати можна буде будь-де завдяки онлайн-платформам, то на перший план вийде туристична привабливість урбаністичних локацій. Здається, маятник знову гоїднеться в бік креативних індустрій – для розвитку містам доведеться знову звертати увагу на потреби *homo creativus*, як і писав Р. Флорида в своїй попередній роботі. Проте тепер «креативні спеціалісти» будуть обирати локацію відповідно до власних уподобань, в той час як робота може залишитись дистанційною. Здається, це загальмує ріст цін, а доступність освіти та інших можливостей для розвитку онлайн допоможе зрівняти кар'єрні можливості різних прошарків населення.

Якщо слідкувати за загальною «модою», то, здається, актуалізується ідея міста-сада як простору, де мешканці мають максимальний зв'язок з природою. Рухи за відновлення річок та реконструкцію історичної спадщини набувають розголосу, зараз маємо дуже влучний час, щоб звернути увагу мешканців міста на красу їх власного середовища, тим самим направити загрозливу для Річарда Флориди джентрифікацію у правильне русло. Звичайно, не всі професії зможуть легко перейти в онлайн-простір. Клас обслуговування все одно має працювати локально. Клієнт не зможе замовити піцу з Мілану, якщо знаходиться у Львові. Паралельно набуває розвитку ручне виробництво та відновлення деяких забутих народних ремесел. Останній процес вигідно впишеться в креативну індустрію. Отже, креативний клас та клас обслуговування не просто поділиться за професіями, але й за форматами роботи – той, який передбачає можливість дистанційної участі та той, який можливий тільки наживо. Ця тенденція відкриває значні можливості для економічного розвитку українських міст, в тому числі, для Харкова, де ІТ-сфера займає значний відсоток у структурі зайнятості населення [1, с. 159].

В цьому контексті напрошується серйозне зауваження – а що робити тим, хто досі не має доступу до інтернету? Насправді, мережа поширюється і вдосконалюється надзвичайно стрімкими темпами. Один з останніх проєктів – ініціатива Ілона Маска, чия компанія «SpaceX» планує запуснути 12 000 супутників щоб забезпечити доступ до швидкісного

інтернету у селах та віддалених населених пунктах. Тож з кожним роком все більше й більше локацій будуть підключені до загальної мережі.

Таким чином, Річард Флорида передбачив кризу, що може охопити урбаністичні простори через нерегульований ринок нерухомості та нерівномірний розвиток окремих районів. Вирішувати проблему він пропонував за рахунок доволі соціалістичних методів, які не завжди доводять свою ефективність: збільшити можливості держави регулювати забудовників, ввести грошову допомогу малозабезпеченим групам населення, збільшувати кількість освітніх проєктів. Але Covid-19 додав нових акторів у схему, підкресливши значущість кібер-простору. Така зміна з одного боку зменшує цінність конкретних земельних ділянок, відкриваючи містам можливість спокушати потенційних мешканців не можливостями для працевлаштування та навчання, а затишком, доступністю культурного продукту, екологічною привабливістю тощо. З іншого боку, відсутність достатнього офлайн-контакту з іншими людьми може призвести до проблем з ментальним здоров'ям, тож перед дослідниками будуть актуалізуватись все нові й нові запитання.

### Література

1. Чорний, Д. (2018). Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки», 26, 157-164. <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10728>
2. Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / пер. з англ. Ірина Бондаренко. – Київ : Наш формат, 2019. – 320 с.
3. Флорида Р. «Homo creativus. Як новий клас завойовує світ»/ пер. з англ. Максим Яковлев. – Київ : Наш формат, 2018. – 432 с.
4. Рецензія The Guardian: <https://www.theguardian.com/books/2017/sep/26/richard-florida-new-urban-crisis-review-flawed-elitist-ideas>
5. Відгуки читачів на сайті видавництва <https://nashformat.ua/products/kryza-urbanizmu.-chomu-mista-roblyat-nas-neschasnymy-709238>
6. Виступ Р. Флориди на World Urban Forum 7: <http://webtv.un.org/meetings-events/conferencessummits/world-urban-forum-7-5-11-april-2014-medellin-colombia/watch/urban-talk-with-richard-florida-world-urban-forum-7/3454984675001/?term=&lan=original>

### References

1. Chorny, D. (2018). Kharkiv yak ob'iekt urbanistychnykh studii: konteksty, pidsumky, novi oriientyry. Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky», 26, 157-164. Retrieved <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10728>
2. Floryda R. Kryza urbanizmu. Chomu mista robliat nas neshchasnymy / per. z anhl. Iryna Bondarenko. – Kyiv : Nash format, 2019. – 320 s.
3. Floryda R. «Homo creativus. Yak novyi klas zavoiovuie svit»/ per. z anhl. Maksym Yakovliev. – Kyiv : Nash format, 2018. – 432 s.
4. Retsenziia «The Guardian»: <https://www.theguardian.com/books/2017/sep/26/richard-florida-new-urban-crisis-review-flawed-elitist-ideas>
5. Vidhuky chytachiv na saiti vydavnytstva <https://nashformat.ua/products/kryza-urbanizmu.-chomu-mista-roblyat-nas-neschasnymy-709238>
6. Vystup R. Florydy na World Urban Forum 7: <http://webtv.un.org/meetings-events/conferencessummits/world-urban-forum-7-5-11-april-2014-medellin-colombia/watch/urban-talk-with-richard-florida-world-urban-forum-7/3454984675001/?term=&lan=origina>

**ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ІВАНА ЛИПИ****Рецензія на книгу: Листування Івана Липи (1892–1922) / упор. Ігор Стамбол. Київ : Темпора, 2020. 576 с.****О. І. Вовк**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
o.vovk.88@gmail.com ; <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

У 2020 р. у київському видавництві «Темпора» побачило світ нове документальне видання «Листування Івана Липи (1892–1922)». Матеріали для нього зібрав і упорядкував І. І. Стамбол – старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

На сьогоднішній день ця книга є найповнішим зібранням епістолярної спадщини Івана Львовича Липи (1865–1923) – відомого українського громадського і політичного діяча, одного з засновників «Братства тарасівців», міністра в Уряді УНР (в Україні та в екзилі). В ній представлені 292 одиниці листування, серед яких – довгі листи, листівки та відкриті короткі листи. Публікуються документи з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Відділу рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки, Відділу рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного історичного архіву України у м. Львів. Більшість листів публікується вперше.

Книга відкривається ґрунтовною передмовою, яка, у свою чергу, розпадається на декілька параграфів. Насамперед увазі читача пропонується біографічна довідка про І. Л. Липу. Це дає змогу більш чітко окреслити постать цього діяча на тлі доби, яка ознаменувала собою «перехідний етап українського руху, коли відбувалося становлення самостійницького напрямку серед української інтелігенції до і під час Української Революції» (с. 9).

У другому параграфі вступу окреслено коло адресатів І. Л. Липи, схарактеризовано тематику епістоляріїв. Тут же міститься огляд публікацій (переважно в періодичних виданнях), де раніше вже оприлюднювалися окремі зразки листування цього діяча, а також праць аналітичного характеру, присвячених цій проблематиці.

Нарешті, третій параграф вступу являє собою археографічно-епістологічний огляд. В ньому описано застосовані у виданні принципи археографічної підготовки джерел, схарактеризовано їх стилістичні та графічні особливості. Акцентовано увагу на специфіці зовнішнього оформлення листів І. Л. Липи. Зокрема, вказано, що чимало з них були написані на різноманітних казенних бланках, афішах, поштових купонах, програмах тощо. Трапляються серед них і такі, що містили портретні і пейзажні зображення, орнаменти народних вишивок тощо. Такі прийоми, як зазначає укладач, часто давали змогу адресантові зробити свою розповідь більш наочною і зрозумілою для одержувача. Найбільш цікаві з візуальної точки зору зразки епістол подані у розділі «Фотододаток».

Основну частину книги складають власне листи І. Л. Липи, подані за хронологічним принципом. Вони охоплюють фактично увесь період громадської активності цього діяча: від 1892 р., коли він ще був студентом медичного факультету Харківського університету і тільки-но долучився до створення «Братства тарасівців», і до 1922 р., коли після поразки Української Революції І. Л. Липа опинився в еміграції у Польщі і мешкав неподалік від Львова, де й

невдовзі закінчив свої дні. Як зазначається в анотації, «листи інформують читача про суспільно-політичне та літературне життя українців на порубіжжі XIX і XX століть та знайомлять із психологічною складовою позиціонування себе українцем в Російській імперії» (с. 2).

Опублікований корпус джерел становить інтерес не лише для тих, хто цікавиться історією української суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст., але й фахівців у галузі історичної регіоналістики та краєзнавства, зокрема, дослідників історії Криму, Харкова, Одеси, Києва та Львова, де в різні роки мешкав та працював І. Л. Липа.

Так, наприклад, у листах цього діяча можна знайти цікаві відомості про суспільне та культурне життя Харкова, роль у цьому житті представників університетської громадськості. Хоча автор практично не ділиться своїми студентськими враженнями, читач може дізнатися, що на ім'я професора Харківського університету П. О. Безсонова учасники «Братства тарасівців» одержували літературу зі Львова (с. 27); професор Д. І. Багалій пропонував фінансову допомогу для видання дешевих книжечок, призначених для розповсюдження серед широких народних верств (с. 37) та ін. Щоправда, вже невдовзі між «Братчиками» та представниками «Старої громади», до якої належали Д. І. Багалій, Х. Д. Алчевська та інші харківські інтелектуали, намітилися ідейні розходження, що відбилося і в епістоляріях І. Л. Липи (с. 50 та ін.).

У Харкові І. Л. Липа прожив менше п'яти років, однак саме тут викристалізувалися його світоглядні цінності, заклалися товариські стосунки, які він потім підтримував упродовж багатьох років. Крім того, як свідчать листи, до кола його спілкування входило чимало вихованців і випускників Харківського університету, серед яких – В. С. Александров, Б. Д. Грінченко, М. Ф. Комаров, Є. Х. Чикаленко та чимало інших відомих українських громадських і культурних діячів. Отже, на нашу думку, рецензована книга може стати в нагоді харківським історикам, краєзнавцям та дослідникам історії Харківського університету.

Вміщені у цьому збірнику листи забезпечені необхідним науково-довідковим апаратом. У підрядкових виносках подано фактографічні коментарі, а наприкінці видання – археографічні примітки. Водночас, нам здається, що не зайвим було б навести більш розгорнуті біографічні довідки про адресатів цих епістоляріїв. Наявність іменного і географічного покажчиків робить видання зручним у користуванні, а прикінцевий фоторяд його унаочнює. Нарешті, варто відзначити ошатність поліграфічного оформлення книги.

Можна стверджувати, що «Листування Івана Липи (1892–1922)» зацікавить усіх, хто хоче розширити свої знання з історії українського державо- та націєтворення і прагне побачити переддень та епоху Української Революції очима одного з її дієвих учасників.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК****Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна****Серія «Історія України. Українознавство:  
історичні та філософські науки»**

ВИПУСК 32

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 29.06. 2021. Формат 64x80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.  
Ум. друк. арк. 13,91. Обл.-вид. арк. 11,13.  
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №

**61022, Харків, майдан Свободи, 6,**  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна